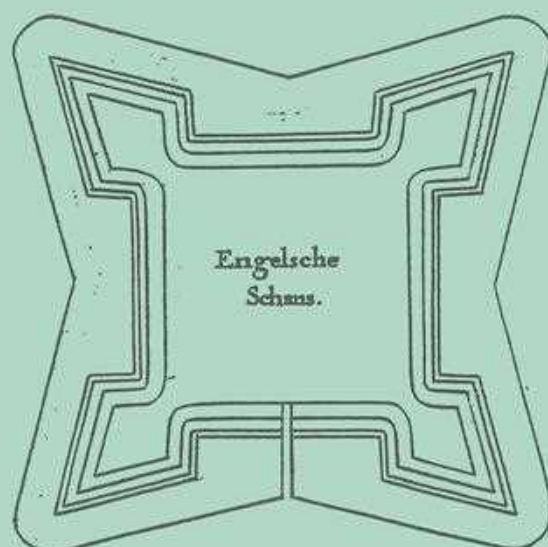

DE LICHTE VOORDE

PERIODIEK VAN DE
VERENIGING VOOR OUDHEIDKUNDE TE LICHTENVOORDE

De Engelse schans

No. 36
oktober 1997
ISSN: 0927-6688

Bij de afbeelding op de voorkant:

De Engelse schans zoals weergegeven in 'Belegering der Stadt Grol', de vertaling van "Grollae Obsidio" door Hugo de Groot (1681).

'De Lichte Voorde' is een half-jaarlijkse uitgave van de Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde. De vereniging stelt zich ten doel het onderzoek naar de geschiedenis van onze gemeente in de breedste zin van het woord te stimuleren en te bevorderen.

De redactie van 'De Lichte Voorde' bestaat uit:

I.H.H.M. Gregoor-Boschker, N.J.M. Adema Mzn, A.J. Vos en G.A.Th.M. Nijs

Inhoud

Voorwoord van de redactie	Blz. 2
Pastoraat in het tweede kwartaal van de 20ste eeuw	Blz. 3
Excursie naar huis Verwolde en Lochem	Blz. 6
De geschiedenis van de Engelse Schans te Lievelede	Blz. 8
Elkaar aanvullende onderzoeken	Blz. 15
De looierij en leerverwerkende industrie in Lichtenvoorde	Blz. 18
Families van Waalwijkse afkomst	Blz. 30
Van kofferbewerker via koster tot transcriptor	Blz. 34
De wonderbaarlijke wederopstanding van Wiesman	Blz. 35
Presentatie van "Vragender, van heden naar verleden"	Blz. 37
Inventarisatie van boeken over onze gemeente	Blz. 38
Lezing over Lichtenvoordse monumenten	Blz. 39
Lievelede of Lievele?	Blz. 41

Voorwoord van de redactie

Voor U ligt alweer de zesendertigste uitgave van 'De Lichte Voorde'. We hopen dat we ook nu weer interessante wetenswaardigheden over de geschiedenis van onze gemeente verzameld hebben.

Zoals U wellicht is opgevallen is de samenstelling van de redeactie aan veranderingen onderhevig geweest. Helaas heeft Ronald Wissink vanwege te drukke andere verplichtingen de redactie moeten verlaten. Ronald, bedankt voor je inzet voor 'De Lichte Voorde'!

Gelukkig zijn twee leden bereid gevonden tot de redactie toe te treden. Op deze manier kunnen we er zeker van zijn dat er ook in de toekomst nummers van onze periodiek zullen blijven verschijnen. Ilse Gregoor-Boschker uit Harreveld is onlangs ook toegetreden tot het bestuur van onze vereniging. In dit nummer kunt u van haar, Gerard Eppingbroek en Henny Bennink een bijdrage verwachten over de Lichtenvoordse leerlooierijen. Nic Adema uit Westbroek in Utrecht, maar geboren en getogen in Lievelede, is het andere nieuwe redactie-lid. Van zijn hand is in deze periodiek een artikel de geschiedenis van een plaatsnaam en het belang van dialect met betrekking tot (taal)geschiedenis.

Behalve het genoemde artikel over de leerlooierijen krijgt U een paar foto's te zien van de familie Kaak, een van de families die uit Waalwijk kwamen om hier in Lichtenvoorde een bestaan op te bouwen in de leerindustrie. Benno van Lochem heeft hun geschiedenis op papier gezet.

Antoon Vos beschrijft in 'Pastoraat in het tweede kwartaal van de 20ste eeuw' de periode van de pastoors Evodius van der Snoek en Sophronius Goossen. Onze voorzitter sluit met dit artikel een langlopende serie over de katholieke zielzorg in Lichtenvoorde af. Ook van zijn hand zijn de artikelen 'Elkaar aanvullende onderzoeken, archief- en archeologisch onderzoek naar de Lichtenvoordse kapel' en een artikeltje, waarin ons bestuurslid Han Wansing in het zonnetje wordt gezet.

In april van dit jaar verscheen het boek 'Vragender van heden naar verleden', geschreven door Henny Bennink. Naar aanleiding van deze uitgave zijn de boeken die in de afgelopen jaren verschenen zijn over de geschiedenis van onze gemeente, voor U geïnventariseerd.

Henk te Brake heeft een verslag gemaakt van de excursie, georganiseerd door de vereniging, naar huis Verwolde en Lochem.

Er bestaan concrete plannen rijksmonument de Engelse schans weer in oude staat te herstellen. Godfried Nijs is in de geschiedenis van deze belegeringsschans en rijksmonument uit het jaar 1627 gedoken.

Henny Bennink doet verslag van de lezing over de Lichtenvoordse monumenten. Van dezelfde auteur vindt U in deze periodiek een waar gebeurd verhaal over de wederopstanding van Wiesman, opgetekend uit de mond van Snieders-Bartjen.

Veel leesplezier toegewenst en de redactie houdt zich aanbevolen voor artikelen van ùw hand!

Namens de redactie,

Ilse Gregoor-Boschker en Godfried Nijs

Pastoraat in het tweede kwartaal van de 20ste eeuw

De periode Evodius van der Snoek (1942-1945) en Sophronius Goossen (1945-1949)

Deel 3

De voorlaatste van de zes pastoors in het tweede kwartaal van de 20ste eeuw was Johannes Antonius van der Snoek. Hij werd geboren in Den Haag op 20 december 1892 en priester gewijd te Weert op 10 maart 1918. Als franciscaan droeg hij de kloosternaam Evodius. Vóór zijn aanstelling tot pastoor van Lichtenvoorde was hij hier van 1938 tot 1942 al kapelaan. Na zijn pastoraat hier was hij van 1945 tot 1950 pastoor te Oudewater. Hij overleed op 10 november 1950 te Venray en werd daar begraven op het kloosterkerkhof.

Begin 1943 bezochten enige heren uit Lieveelde de pastoor in zijn hoedanigheid als voorzitter van het kerkbestuur. Tot dan toe was steeds gezegd dat een kerk voor Lieveelde niet noodzakelijk was en financieel niet haalbaar. De aartsbisschop van Utrecht had destijds gezegd hierop terug te zullen komen zodra er f10.000,- bijeen was. Ze hadden nu dit bedrag bij elkaar... Lieveelde zou echter toch moeten wachten tot na de oorlog.

Een eenvoudig gedachtenisprentje laat zien, wanneer de Lichtenvoordse parochianen het zilveren priesterjubileum van pastoor Van der Snoek herdachten.

†

In het H. Misoffer der Priesters en de geboden der gelovigen wordt aanbevolen de ziel van zaliger

Pater fr. Evodius van der Snoek O.F.M.

Geboren te Den Haag 10 December 1892.

Priester gewijd te Weert 10 Maart 1918.

Pastoor te Lichtenvoorde 1942-1945.

Pastoor te Oudewater 1945-1950.

Na meerdere malen voorzien te zijn van de Genademiddelen der H. Kerk, overleden 10 November 1950 in het Minderbroedersklooster te Venray. Hij werd 13 November d.a.v. begraven op het kloosterkerkhof aldaar.

Als een trouwe en blijde zoon van zijn Vader Franciscus ging hij door het leven met een open oog voor de schoonheid van Gods natuur, met een sterk geloof in Gods vaderlijke goedheid, met een heilig optimisme in allen die hij ontmoette.

„Gaet en onderwijst alle volkeren en leert hen onderhouden alles wat ik geboden heb”. Dit woord van Christus heeft hij begrepen en onvermoeid is hij gegaan van stad tot stad, van dorp tot dorp, uistrooiend het goede zaad. Kindertlijk blij was hij, als de genade van God het zaad van zijn woord honderdvoudige vrucht deed voortbrengen in de zielen.

Hij was een trouwe en goede Herder. En met zorg en ijver en liefde waakte hij over de hem toevertrouwde zielen. Mijn beste parochianen, ik was nog zo graag bij U gelieven om U voor te gaan in het goede. Nu ben ik U voorgegaan naar ons aller Vader in de Hemel. Vanuit de Hemel blijf ik voor U bidden, en ik vraag U, en allen voor wie ik met Gods genade iets goeds mocht doen, blijft mij gedenken in Uw gebed.

Dierbare familie, ik dank U voor de liefde en zorg die ik altijd, maar vooral tijdens mijn laatste ziekte, van U mocht ondervinden. Vaarwel, tot in de Hemel.

Hij ruste in vrede!

Drukkerij Hoof & Overbeek — Haastrecht - Oudewater

Pastoor Evododius van der Snoek O.F.M. (collectie G.J.A. Eppingbroek).

Begin 1943 vorderen de Duitse bezettingsautoriteiten de kerkklokken. Ook uit de toren van de St. Bonifatiuskerk worden op 11 februari de klokken weggehaald (geroofd). Er wordt dan voorgesteld een 'klokkenfonds' op te richten. De parochie hoopt hierdoor na de oorlog nieuwe klokken te bekomen. Op 1 oktober 1943 kreeg de parochie een kleine klok van 150 kg terug.

In de kerkbestuursvergadering van 8 juni 1943 wordt besloten tot oprichting van een school voor Voortgezet Gewoon Lager Onderwijs (VGLO). Deze school wordt gehuisvest in de oude jongensschool aan de Patronaatsstraat. In 1943 wordt het Katholieke Jeugd Centrale-huis (KJC) en het Patronaatsgebouw gevorderd ten behoeve van de Duitse evacués.

De laatste pastoor in het in het tweede kwartaal van deze eeuw in de St. Bonifatiusparochie was Sophronius Goossen, die de doopnamen Henricus Franciscus Maria ontving. Hij was pastoor van Lichtenvoorde van 1945 tot 1949.

Tijdens zijn pastoraat werden in juli 1948 een viertal nieuwe kerkklokken besteld bij de firma Eijsbouts te Asten. De koopsom bedroeg f16.245,-. De klokken kregen bij de wijding op 2 mei 1949 de volgende namen: Bonifatius, Evodius, Sophronius en Maria. Bonifatius is de eerste en de grootste. Het opschrift luidt: 'Quod triste bellum abstulit, Populis fidelis reddidit' [Wat de droeve oorlog wegsleepte, heeft het gelovige volk weergegeven].

De tweede klok, Evodius, is genoemd naar pastoor Van der Snoek. De derde kreeg de naam van pastoor Sophronius Goossen. De vierde heet Maria omdat zij de angelusklok is.

Honderd jaar franciscanen in Lichtenvoorde. Pastoor Teunissen wordt gefeliciteerd door burgemeester Waals (1 januari 1957). (collectie J. Kruij).

De parochie van St. Bonifatius had van 1925 tot 1950 zes paters franciscanen, die in de tijd van het zgn 'rijke roomse leven' Lichtenvoorde op geestelijk/godsdienstig gebied bestuurden. Tijdens het pastoraat van de pastoors Van der Snoek en Goossen waren kapelaan:

- pater Sutorius Romanus OFM (1941-1943)
- pater Maximus van der Schoot OFM (1943-1944)
- pater Gentianus Hogenelst OFM (1943-1945)
- pater Hildebertus Saes OFM (1944-1953)
- pater Raynerius Terstappen OFM (1945-1946)

Naarmate de geschiedenis van de Bonifatiusparochie het huidige stadium nadert, worden de gegevens schaarser, omdat geschiedschrijvers als L.J. van der Heijden anno 1937 en Th.A.M. Thielen anno 1966 hun bijdragen afsluiten.

Toch gebeurt er nog wel het één en ander in de laatste 45 jaar na de Tweede Wereldoorlog. Zo ontstaat de zelfstandige parochie Lievelede en wordt de Christus Koningkerk gebouwd. Eerst als noodkerk van 1945 tot 1954. In dat laatste jaar wordt de huidige kerk, naar een ontwerp van W. Dijkman uit Zeist, op 24 augustus geconsacreerd door Mgr. Dr. B. Alfrink, bisschop coadjutor van Utrecht. Bouwpastoor was W. Mientjes.

Ook ontstaat in deze periode een tweede parochie in Lichtenvoorde. Op 2 augustus 1965 wordt kapelaan Frumantius Keverkamp OFM bouwpastoor van de nieuwe parochie, die werd toegewijd aan de H. Ludger, de eerste bisschop van Munster. De Ludgerkerk is op 3 mei 1969 in gebruik genomen.

Voor U uitgeplozen en samengesteld door

A.J. Vos

Geraadpleegde bronnen en literatuur:

Parochie-archief Bonifatiuskerk Lichtenvoorde

125 jaar Franciscanen Lichtenvoorde 1856-1981.

Heijden, van der, L.J., *De parochies Lichtenvoorde, Harreveld, Zieuwent*, 1937

Thielen, Th.A.M., *Geschiedenis van de enclave Groenlo-Lichtenvoorde*, Zutphen, 1966.

Vos, A.J., *Kerkhistorie in het hart van de Achterhoek, drie eeuwen zielzorg in drie buurtschappen: Harreveld-Zieuwent en Mariënveld*, Lichtenvoorde, 1988.

Excursie naar huis Verwolde en Lochem

Op 28 juni organiseerde de vereniging een excursie naar huis Verwolde met aansluitend een stadswandeling door Lochem. Het huis Verwolde staat op het landgoed Verwolde, dat aan de weg van Laren naar Markelo ligt. Het huis bestond al in de veertiende eeuw, maar is na enkele branden in 1776 herbouwd en in 1926 aanzienlijk uitgebreid en verbouwd. In 1976 heeft de familie Van de Borch van Verwolde het huis overgedragen aan de Stichting Vrienden der Geldersche Kastelen. Het is

een goed onderhouden edelmanswoning.

De verbouwing in 1926 was nogal ingrijpend. Het huis werd gemoderniseerd en uitgebreid (de toren kwam er toen o.a. bij). Het huis werd voorzien van centrale verwarming en kreeg ook enkele badkamers met warm en koud stromend water.

Excursie naar huis Verwolde en Lochem, hier bij de bezichtiging van de stad (28 juni 1997).
(foto H. Krabbenborg).

De vertrekken zijn alle anders ingericht en bemeubeld, doelmatig, maar in heel verschillende stijlen. Zo zijn de meubels in de hal van diverse leeftijd en makelij, waaronder een klok, een paraplustandaard en een schaal om een naamkaart op te deponeren. De "Chinese kamer" dankt de naam aan de muurbekleding die met Chinese tekeningen is versierd. De inrichting is verder duidelijk Europees.

In de ontvangstzaal staan meubels uit diverse werelddelen. Heel bijzonder is hier bijvoorbeeld een ivoren bal, gevuld met kleinere exemplaren, uit een stuk gemaakt. Hier hangen ook schilderijen van vroegere bewoners. In de eetzaal staat de tafel gedekt met prachtig

serviesgoed. Dat dit de oorlog heeft overleefd, komt doordat het een goede schuilplaats heeft gehad. In de oorlog is het kasteel ontruimd en heeft het gediend als Haags sanatorium. De glazenkast in deze zaal lijkt versierd met textielranden, maar dit is geschilderd handwerk. Ook hier hangen enkele geschilderde portretten.

In de trappenhal zijn meerdere taferelen uit de geschiedenis van Verwolde en zijn bewoners op oude foto's te zien. Uit 1926 is hier nog een huistelefoon te bewonderen. De kamer van de gouvernante ziet er uit alsof zij even weg is. In de kinderkamer is een grote hoeveelheid speelgoed tentoongesteld, waarvan veel stukken al een eeuw oud moeten zijn. In de logeerkamer staat een prachtig badmeubel. Een mooi staaltje van loodgieterskunst. In deze ruimte zijn, net als in enkele andere, zogenaamd Witjes te bewonderen. Dit zijn schilderijen, maar ze lijken op stucwerk met reliëf. Ze werden gemaakt door Jacob de Wit (1695-1754), vandaar de naam.

In de vroegere werkruimten en verblijven voor het personeel, is nu een theeschenkerij gehuisvest. Na de koffie, met heerlijk appelgebak in deze ruimte, stond een stadswandeling door Lochem op het programma.

Lochem is een mooie stad met diverse oude en gerestaureerde gebouwen zoals het oude stadhuis, de Gudulakerk, de synagoge, en de stadsboerderij.

In de kerk is goed te zien, hoe vroegere kerken telkens zijn uitgebouwd. Ook is bij de restauratie de gietplaats van de klokken te voorschijn gekomen en zichtbaar gelaten.

De wandeling eindigde op de markt bij het beeld van de hooiplukker. Het volgende verhaal hoort hierbij. In 1590 probeerden de Spanjaarden Lochem te veroveren. De soldaten werden verstoep in hooiwagens naar binnengesmokkeld. Stadskinderen mochten buiten de poort hooi van de passerende wagens plukken voor hun huisdieren. Toen zij in plaats van hooi, laarzen plukten, sloegen ze alarm. Zo mislukte de geplande verovering.

Een mooie excursie, een regenbui tijdens het binnenprogramma, prachtig weer tijdens de wandeling. Het aantal deelnemers, bijna 20, was aan de lage kant.

Henk te Brake

De geschiedenis van de Engelse Schans te Lievelede

Hoewel 'de Schans'¹ binnen de gemeentegrenzen van Lichtenvoorde ligt, heeft hij wat ontstaan en functie betreft banden met het Grol van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648).

Het stadje heeft het tijdens het beleg van 1627 zwaar te verduren gehad. Een belegering was trouwens een zware belasting voor de hele regio. Hoewel de verzorging van het leger vrij goed was geregeld, zullen veel soldaten, 'ter aanvulling' van het land geleefd hebben...

*"... 't Jaer nae de reekeninge der Christenen zestien hondert seven en twintig
liep nae de Soomer..."²*

Het beleg van Grol

In Den Haag vergaderden de Staten Generaal over de wijze van voortzetting van de oorlog tegen de Spanjaarden. Na veel wikken en wegen (de machtigste gewesten, Holland en Zeeland, wilden de oorlog op zee verder voeren) werd toch besloten '*die starcke stad Grol aan te tasten*'. De voorbereidingen vonden in het grootste geheim plaats. Het Staatse leger werd via de Lek en de Rijn naar het oosten verscheept. De Spanjaarden wisten inmiddels dat er een groot Staats leger op weg was, maar het was onduidelijk welke stad het doelwit van de aanval zou worden. Om de vijand op een dwaalspoor te brengen werd een schijnaanval uitgevoerd op het Duitse stadje Goch. Inmiddels ging de hoofdmacht op 17 juli 1627 in Emmerich van boord en trok direct richting Groenlo. Op de avond van 20 juli kwam het Staatse leger voor de stad.

De voorhoede, onder leiding van Herman Otto, graaf van Styrum, bezette meteen de belangrijkste toegangswegen naar de vesting. Een aantal bevelhebbers werd naar omliggende plaatsen (waaronder Lichtenvoorde) gestuurd om deze te bezetten. Op die manier voorkwamen dat de Spanjaarden een van deze dorpen als uitvalsbasis voor een ontzet zou kunnen gebruiken.

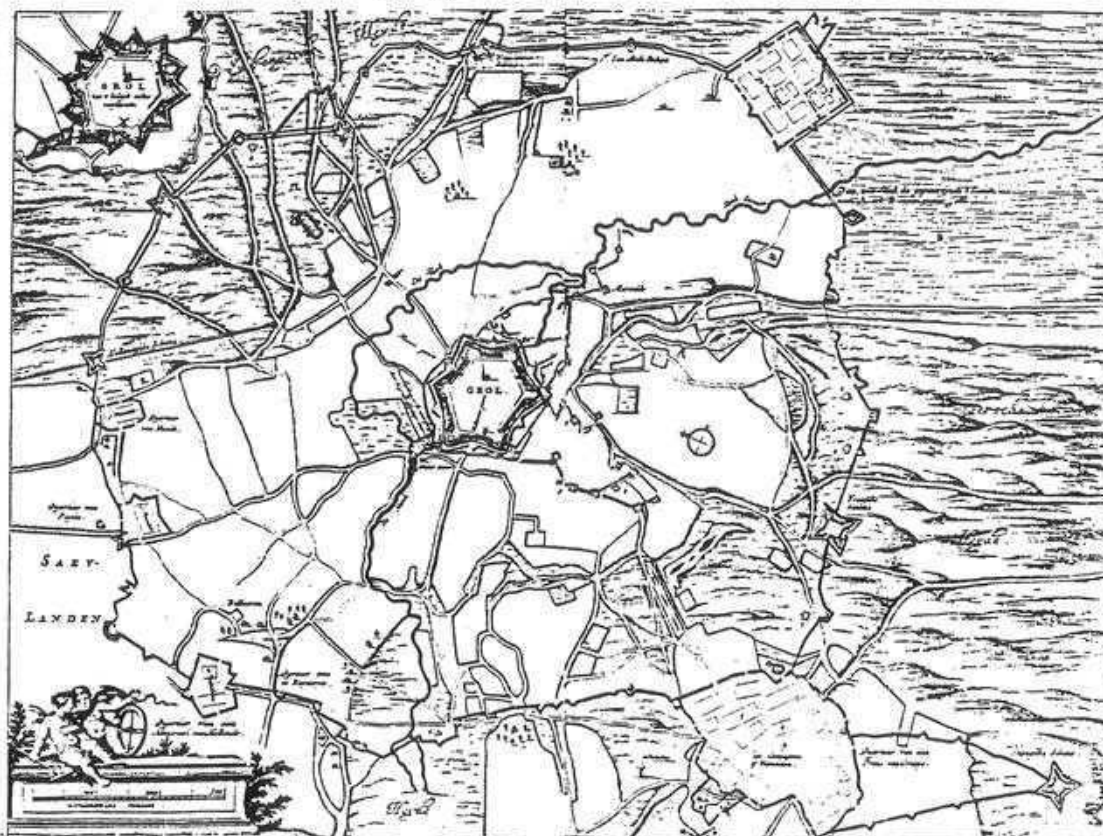
Het Staatse leger werd in drie delen gesplitst en ondergebracht in het Quartier van Frederik Hendrik van Oranje in het zuiden (bij Erve Kots), het Quartier van Ernst Casimir van Nassau in het oosten (bij Zwolle) en het Quartier van Willem van Nassau in het noord-westen (bij Avest). Men hield bij de aanleg van de insluitingslinie een afstand van ongeveer 2 kilometer vanaf Grol aan omdat dit de maximale reikwijdte van de kanonnen binnen de vesting was. Dan hoefde men in de schansen en quartieren niet bang te zijn voor vijandelijk vuur.

Ook werd begonnen met de aanleg van schansen die strategische plaatsen moesten bewaken. Zo sloot de Franse schans de weg naar Bredevoort af terwijl de Friese schans de weg naar Vreden bewaakte. De Hollandse schans deed hetzelfde op de weg naar Borculo en Zutphen. Al snel werd duidelijk dat graaf Hendrik van den Berg (een volle neef van Frederik Hendrik!) met een groot Spaans leger op weg was om Grol te ontzetten.

Koortsachtig ging men door met de verdere verschaning van het Staatse leger. Dag en nacht werkten 8.000 schansgravers en soldaten. Na een week(!) was de hele insluitingslinie voltooid. Dat de tijd drong, blijkt wel uit het feit dat ook de officieren de handen uit de mouwen staken:

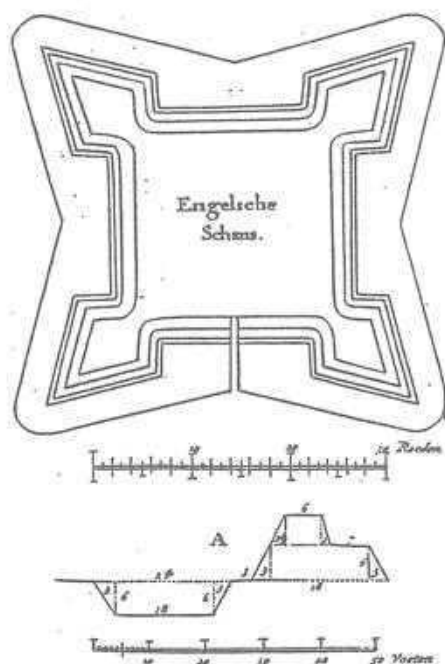
er werd gegraven 'sonder dat sigh selfs of Ooversten of Kolonellen 't werken ontsaegen'. De aldus ontstane ring was verdedigbaar tegen aanvallen van buiten, en sloot bovendien Grol af van de buitenwereld; niemand kon er meer in of uit. Het werd een vesting om een vesting. Het Staatse leger bestond voor een groot deel uit huurlingen afkomstig uit heel Europa. Frederik Hendrik liet landgenoten samenwerken, ook bij het bemannen van een schans. De Engelse schans werd dus ongetwijfeld verdedigd door Engelse manschappen. Vanuit de quartieren begonnen de Staatse soldaten met het graven van 'approches' (loopgraven) naar de stad. Zo waren er o.a. een Engelse en een Franse approche. Er werd een wedstrijd van gemaakt, welke loopgraaf het eerst de stadsgracht zou bereiken. Een gevolg van deze onderlinge competitie was dat het werktempo hoog lag. Dit had weer een positieve invloed op de snelle afwikkeling van het beleg.

Na de eerste gevechten werd al snel duidelijk dat hulp van buitenaf bittere noodzaak was. Na een mislukte aanval door het Spaanse ontzettingsleger op het quartier van Ernst Casimir werd de hoop op ontzet de bodem ingeslagen en zag het er voor de Grollenaren niet bepaald rooskleurig uit. Toen de Staatsen een mijn tot ontploffing hadden gebracht, braken felle gevechten op de stadswal uit. De Spanjaarden wisten de aanvallers tot drie keer toe terug te slaan, maar toen duidelijk werd dat Frederik Hendrik op het punt stond drie mijnen op verschillende plaatsen gelijktijdig te laten ontploffen, gaf stadscommandant Matthys Dulken de strijd op. Op 19 augustus 1627 werd het capitulatieverdrag getekend. Grol werd Staats en bleef dat de rest van de Tachtigjarige Oorlog.

Afb. 1. 'Beleg van den jaeren 1627'. Kaart uit "Nederlandse Jaerboeken en Historien" door Hugo de Groot (1681). Rechts onder, buiten de insluitingslinie, de Engelse schans.

De overwinning in het oosten werd in de Staatse Nederlanden groots gevierd. Het was de eerste klinkende overwinning op de Spanjaarden sinds jaren. Beroemdheden, bekend uit de vaderlandse geschiedenis, schonken op hun eigen wijze aandacht aan dit wapenfeit. Zo schreef Hugo de Groot een uitgebreid verslag van de belegering en dichtte Joost van den Vondel naar aanleiding van de zege zijn 'Verovering van Grol door Frederick Henrick, Prince van Oranje', een 782 verzen lang lofdicht.

Afb. 2. De Engelse schans in Grollae Obsidio van Hugo de Groot (1629).

De 'konst van het belegeren'

De techniek om een stad te veroveren had in het begin van de 17de eeuw een grote vlucht genomen. Bovendien kon Frederik Hendrik in 1627 beschikken over veel meer kanonnen -hij had er 80- dan Maurits in 1606 bij diens verovering van Grol. Die had er maar 18! Van groot belang voor het slagen van een beleg was een gedegen voorbereiding. Verkenners namen ruim vooraf het gebied in ogeschouw. Die letten niet alleen op de sterkte van de vijand maar ook op de geaardheid van het terrein. Aan de hand van hun bevindingen werd het toekomstige beleg aan de tekentafel verder uitgewerkt. Alles werd doordacht en berekend. Eventuele problemen of zwakke plekken werden op deze manier vooraf op papier onderkend en opgelost. Prins Maurits had deze techniek al toegepast, maar onder invloed van de wiskundige Simon Stevin werd dit systeem tijdens de regeerperiode van prins Frederik Hendrik verder vervolmaakt.

In het veld had men daardoor de beschikking

over gedetailleerde tekeningen die voorzien waren van maten. Daardoor konden in minder dan geen tijd de verdedigingswerken uitgezet en uitgevoerd worden. Hugo de Groot gebruikte deze tekeningen later in zijn verslag van de belegering (zie afb. 2).

De Engelse schans

Schansen waren eigenlijk kleine vestingen, waarvan de bezetting tijdens een aanval geheel zelfstandig moest kunnen handelen. Ze leken dan ook op een 17de-eeuwse geveste stad in het klein: een vierkant middenterrein met op elke hoek een bastion.

De Engelse schans was in vergelijking met de andere schansen een buitenbeentje: de schans lag buiten de insluitingslinie (zie afb. 1). De schans werd aangelegd op een natuurlijke hoogte van strategisch belang. Men begon zelfs eerst met de aanleg van dit verdedigingswerk: '*... ter plaetse daer d'aarde opwaerts rees...*'. Het grootste kampement van het Staatse leger (het

Quartier van de Prins) lag namelijk in de directe nabijheid. Wanneer het gebied van de Engelse schans in handen van de vijand zou vallen, zou die hier kanonnen opstellen, die het kampement van Frederik Hendrik konden bestoken. Daarom moest deze natuurlijke hoogte in Staatse handen zijn en blijven.

Na het uitzetten van de schans begon men met het uitgraven van de gracht. Deze werd ongeveer 7,50 m breed en 1,90 m diep³. Vanwege de hoge ligging ten opzichte van de omgeving is het wel zeker dat het hier om een droge gracht ging. Het vrijgekomen zand werd gebruikt voor de wal. Deze was aan de basis ongeveer 7 m breed en 1,70 m hoog. In de grachten werden als hindernis vaak aangepunte palen geplaatst. Ook de borstwering werd geregeld van deze zogenaamde stormpalen voorzien. Om het de vijand extra moeilijk te maken de schans te naderen, werden op sommige plekken buiten de gracht rijen palen gezet voorzien van ijzeren weerhaken. Zeer toepasselijk kregen deze palen de naam 'scheurbroecken'. Op het middenterrein zullen de tenten van de soldaten te vinden zijn geweest. Vanwege het grote belang van een eigen watervoorziening tijdens een belegering mag verondersteld worden, dat op het middenterrein een waterput is aangelegd.

Er is, voor zover bekend, niet gevochten rond de Engelse schans. De aanval van het Spaanse ontzettingsleger concentreerde zich op het oostelijk gelegen Quartier van Ernst Casimir van Nassau. Het hoofdkwartier van Frederik Hendrik werd wellicht met name door de strategische ligging van de Engelse schans niet aangevallen.

Afb. 3. De huidige toestand van de Engelse schans. Duidelijk is de gracht, het wallichaam en rechtsachter één van de vier bastions te herkennen. (foto Godfried Nijs).

De Engelse schans na 1627

Na de Tachtigjarige Oorlog hadden de verdedigings- en aanvalswerken geen betekenis meer. Een aantal werden vrijwel meteen na het beleg met de grond gelijk gemaakt, omdat ze op essen lagen en dus kostbare landbouwgrond in beslag namen. De andere werken werden na verloop van tijd langzamerhand opgenomen in het landschap. Een aantal schansen staan nog op topografische kaarten uit de tweede helft van de 19de eeuw aangegeven. Het heidegebied waar de Engelse schans te vinden was, veranderde in de bosrijke omgeving van nu. Tijdens de ruilverkaveling in de dertiger jaren zijn vrijwel alle overblijfselen van het beleg geëgaliseerd⁴. De Engelse schans is dit lot (grotendeels) ontlopen omdat het in een bos ligt dat vlak na de oorlog aangekocht werd door de Motor- en Autoclub Lichtenvoorde (MACL).

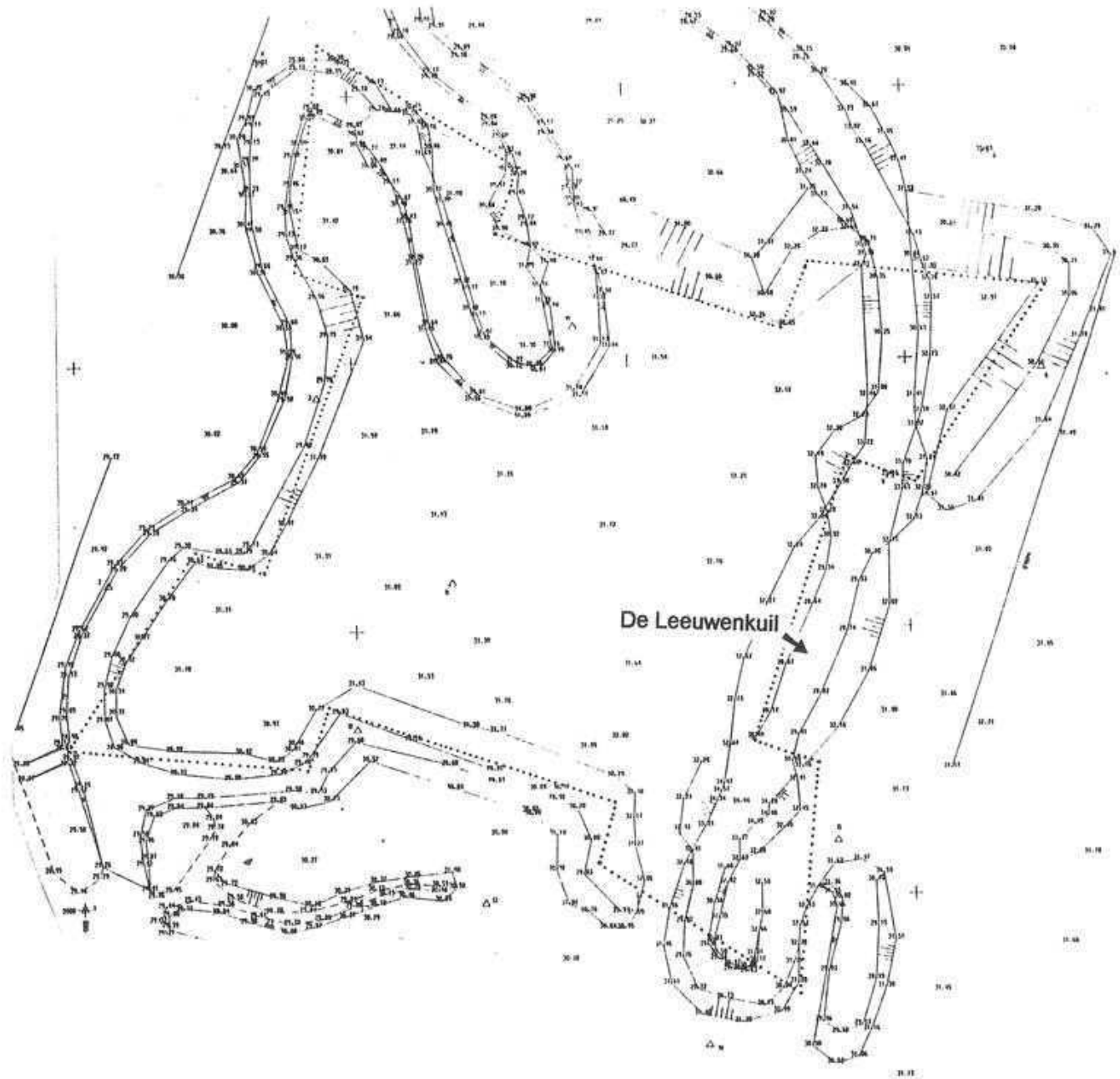
Vanwege de hoogteverschillen tussen de wallen, bastions en droge gracht werd het terrein jarenlang door de MACL gebruikt als crossterrein. Na de aanleg van een nieuwe crossbaan ten zuiden van de Schans werd het betrekkelijk rustig rond het oude belegeringswerk.

Tegenwoordig is de Engelse schans in bezit genomen door wandelaars en mountain-bikers.

Reconstructie van de Engelse schans?

Er bestaan al langer plannen om rijksmonument de Engelse schans weer in oude staat terug te brengen. In het kader van ruilverkaveling Winterswijk-West kwam de reconstructie van de Schans weer aan de orde. Er zijn plannen het gebied rond de Schans een meer recreatieve bestemming te geven. Hiertoe worden een trimbaan, parkeerplaatsen en visplaatsen aangelegd. In dit kader zou een gereconstrueerde schans naast een recreatieve ook een duidelijk educatieve functie kunnen hebben. De Schans zou voor de toekomst bewaard blijven en men zou zich, wat nu nauwelijks mogelijk is, een beeld kunnen vormen van een 17de-eeuwse belegeringsschans.

Op initiatief van de MACL vormde men ter uitwerking van de plannen een werkgroep met leden uit de Landinrichtingsdienst, de MACL, de Stichting 'Menno van Coehoorn'⁵ en de archeologische werkgroepen van Groenlo en Lichtenvoorde. Als voorbereiding op nader archeologisch onderzoek is het gebied rond de Schans in opdracht van de landinrichtingsdienst door de Heidemij in kaart gebracht. Ook op deze nieuwe hoogtekaart zijn de grondvormen van de Schans na meer dan 350 jaar nog goed te herkennen. De plattegrond van de Engelse schans uit "Grollae Obsidio" van Hugo de Groot blijkt exact te kloppen (zie afb. 4). De beroemde "Leeuwenkuil" ligt in de gracht en het centrale deel van de schans is nu nog een open plek. Na dit vooronderzoek zou door het graven van een aantal proefsleuven getracht worden het oorspronkelijke maaiveld en de contouren van wallichaam en gracht te achterhalen. Met de bewaard gebleven maten van gracht en wal zou een verantwoorde reconstructie mogelijk zijn. Dit plan is helaas tot op heden niet tot uitvoering gekomen. Door juridische touwtrekkerij tussen de MACL en de gemeente Lichtenvoorde over, onder andere, een al dan niet af te geven hinderwetvergunning is het plan op de lange baan geschoven. Brieven, bemiddelingspogingen en overleg hebben de impasse niet kunnen doorbreken. Inmiddels is de uitvoering van de ruilverkaveling Winterswijk-West zo ver gevorderd, dat reconstructie in dit kader wellicht niet meer haalbaar is.

Afb. 4. De hoogtekaart van de Engelse schans gemaakt door de Heidemij. Nog steeds duidelijk te herkennen zijn de vier punten (bastions) van de schans. Met name in het westen volgt de crossbaan de contouren van de gracht. Met een stippellijn is de schans volgens Hugo de Groot (afb. 2) op de kaart geprojecteerd.

Reconstructie Engelse schans, een tweede kans?

In maart 1997 dient zich een nieuwe kans aan om de Engelse schans te herstellen. De Schans blijkt zich te bevinden in het gebied van het WCL-Winterswijk. WCL staat voor Waardevol Cultuur Landschap. In Nederland zijn elf van dergelijke gebieden door rijk en provincie aangewezen. Globaal beslaat het WCL-gebied de gemeente Winterswijk en een gedeelte van de gemeentes Aalten, Lichtenvoorde, Groenlo en Eibergen. Eén van de doelstellingen van het WCL-project is het bewaren, eventueel herstellen en toegankelijk maken van cultuur-historische objecten. Er zijn concrete plannen om in het WCL-gebied een aantal overblijfselen uit de Tachtigjarige Oorlog, waaronder deze schans, te reconstrueren en toegankelijk te maken.

Wijziging in het bestemmingsplan van de kant van de gemeente én bereidheid het gebied voor reconstructie vrij te geven van de kant van de MACL zijn voorwaarden voor die restauratie, zodat we in de toekomst rond kunnen lopen in een (in ere) hersteld historisch rijksmonument...

Godfried Nijs
Lichtenvoorde, augustus 1997

Noten:

- ¹ De (Engelse) schans is in de volksmond ook wel bekend als 'de Besselingschans'.
- ² De citaten in dit artikel zijn afkomstig uit 'de belegering der Stadt Grol', de Nederlandse vertaling van Hugo de Groot's 'Grollae Obsidio', uitgave 1681.
- ³ De maten zijn herleid van de voet (ongeveer 31 cm) zoals weergegeven in de doorsnede van gracht en wal op de ets uit Grollae Obsidio (zie afb. 2).
- ⁴ Uit een onderzoek, uitgevoerd in 1983, werd duidelijk dat vele belegeringswerken voor de dertiger jaren van deze eeuw nog redelijk in het landschap te herkennen waren. Ook zijn in de loop der jaren op verschillende akkers nabij de insluitingslinie kanonskogels gevonden.
- ⁵ De Stichting Menno van Coehoorn heeft tot doel de instandhouding te bevorderen van oude, buiten militair gebruik gestelde vestingwerken en andere militaire objecten.

Geraadpleegde literatuur:

- Blok, P.J., *Frederik Hendrik, Prins van Oranje*, Amsterdam, 1924.
Groot, de, H., *Belegering der Stadt Grol*, vertaling van *Grollae Obsidio* door J. Goris, Amsterdam, 1681.
Kikkert, J.G., *Frederik Hendrik*, Houten, 1986.

Elkaar aanvullende onderzoeken

Archief- en archeologisch onderzoek naar de Lichtenvoordse kapel

Al in 1915 schreef H.D.J. van Schevichaven in het artikel 'kerkgebouwen op het latere Geldersche grondgebied vóór 1300':

'Breidde de parochie zich uit over een groote oppervlakte, zodat het den geloovigen, die ver van de kerk woonden, bezwaarlijk werd haar te bezoeken, [zoals ook het geval was in Lichtenvoorde ten opzichte van Groenlo als moederkerk] dan bouwde men een succursaal [hulpkerk] daar, waar de behoefte zich het meest deed gevoelen, eene kapel, die afhankelijk bleef van de parochiekerk. (...) Uit oorkonden verneemt men somtijds, wie de moederkerk van deze of gene kapel was. Zoo bijv. van Lichtenvoorde, Neede, Eibergen, Geesteren en Borculo van Groenlo.'

Wanneer en door wie het Christendom voor het eerst in ons gewest verkondigd werd, is onbekend. Maar bij benadering zegt Smetius in zijn 'Chronyk van de aloude stad der Batavieren' op pagina 57: 'omtrent den tijd van 700', als tijdsaanduiding voor het tijdvak waarin Switbert en Werenfried 'hier omtrent' predikten. Ongeveer een eeuw later treedt Ludger op, ná Willibrord en Bonifatius. Zowel Zieuwent (St. Werenfridus) als Lichtenvoorde (St. Bonifatius en Ludger) hebben een oude geloofsprediker als patroonheilige.

Van Schevichaven schrijft:

'De eerste kerken in ons land werden gebouwd door de bekeerlingen met behulp van den geloofsapostel. Van Willebrord meldt ons zijn biografie Alcuin, dat hij op deze wijze veel kerken bouwde, die hij alle van priesters voorzag, opdat het nieuwe volk Gods een plaats zou hebben om zich op feestdagen te verzamelen.'

Het waren tot aan het midden van de dertiende eeuw, met uitzondering van de stenen Karolingische kapel op het Valkhof te Nijmegen, allemaal houten gebouwen. Zo was de door St. Lebuinus gestichte kerk te Deventer van hout en met riet gedekt. Zelfs de eens zo beroemde kerk en klooster te Egmond waren oorspronkelijk van hout. Delft bezat in 1240 één kerk, de houten voorloper van de tegenwoordige St. Barbarakerk.

In de loop van de 14de en 15de eeuw werd het gebruikelijk godshuizen in (bak)steen op te trekken. In een akte, gedateerd 20 juni 1496, maakt Frederik van Bronkhorst ervan gewag dat hij 'een kapel heeft doen timmeren' te Lichtenvoorde. Sommigen hebben lange tijd aangenomen dat er dus een houten kapel in 1496 werd opgericht. Dat is meer dan tweeëneenhalve eeuw na de bouw van de houten kerk te Delft. Door anderen werd geopperd dat met het timmeren in Lichtenvoorde wellicht 'bouwen en metselen' bedoeld werd.

Duidelijkheid in deze zaak kwam pas in augustus 1994. Toen werd door leden van de archeologische werkgroep onder de huidige Johanneskerk resten van de fundering van zijn voorganger gevonden: een stevig stuk muurwerk voorzien van een aantal steunberen. Juist doordat de Johanneskerk niet precies op de fundering van de voormalige Antoniuskapel werd gebouwd maar, in tegenstelling tot zijn voorganger, exact met het koor op het oosten gericht, konden de oude funderingen van de kapel worden blootgelegd. Was de kapel uit hout opgetrokken, dan was er in onze tijd hoogstwaarschijnlijk iets heel anders (en veel minder) in de grond terug te vinden geweest.

Het bouwen van een kerk werd vanaf het begin van het Christendom een zeer verdienstelijk werk geacht. Hiervoor was in het hiernamaals een hoge beloning te verwachten. Gewoonlijk werden kerken en kapellen gebouwd op initiatief van edelen, bisschoppen en later ook van kloosters. Niet alleen droeg het bouwen van een kerkelijk gebouw vruchten in het hiernamaals, er sproot ook hier op aarde tijdelijk voordeel uit voort! Hij die een kerk bouwde en haar in bezit hield, kon haar exploiteren. Hij beheerde haar vermogen en bezat het patronaat (jus praesentandi). Dat betekende dat de eigenaar van de kerk, met goedkeuring van de bisschop of aartsdiaken, het recht had een pastoor te benoemen. In het geval van de Lichtenvoordse kapel had echter de pastoor van Groenlo dit recht. Over de benoeming van een priester had de heer van Lichtenvoorde dus weinig te vertellen...

Of er in de tijd dat de kapel in Lichtenvoorde dienst heeft gedaan (van 1496 tot 1648) ook begraven werd is niet duidelijk. Aanvankelijk zeker niet, want dat was een van de voorwaarden die de pastoor van Groenlo aan zijn toestemming voor de bouw van de burchtkapel verbonden had. Dopen, trouwen én begraven diende in Groenlo te gebeuren. Ook voor de viering van hoogtijdagen dienden de gelovigen van Lichtenvoorde zich naar de parochiekerk in Groenlo te begeven. Van Schevinchaven merkt wel op dat de bevoegdheid om begrafenis (sepultura) te verlenen behoorde tot de kerkenrechten die door bisschoppen verleend konden worden. Dit recht werd ook wel aan kapellen gegeven die verder niet bevoegd waren overige kerkdiensten te verrichten. Het kerkhof lag gewoonlijk rond de kerk en was omgeven door een haag die de parochianen verplicht waren te onderhouden.

Dát er in Lichtenvoorde rond de kerk begraven werd, wordt duidelijk uit de begrafenisboeken. Tijdens het onderzoek rond de kerk, in opdracht van de restauratie-commissie, werden door leden van de AWL vele botresten aangetroffen. Verreweg de meeste van deze begravingen waren verstoord, met name door de aanleg van de regenwaterafvoer langs de kerk.

Archief- en archeologisch onderzoek kunnen elkaar aanvullen en, zoals in dit geval, een duidelijker zicht bieden op de vroege kerkgeschiedenis van Lichtenvoorde.

A.J. Vos

Geraadpleegde literatuur:

Schevinchaven, H.D.J van, *Kerkgebouwen op het latere Geldersche grondgebied vóór 1300*, 1915
Smetius, *Chronyk van de aloude stad der Batavieren*.

De looierij en leerverwerkende industrie in Lichtenvoorde

Op 13 juni jl. begon er een expositie in het gemeentehuis te Lichtenvoorde met als thema "De looierij en leerindustrie in Lichtenvoorde". Er waren diverse materialen en foto's te zien over het looien van leer. Op 17 oktober werd de expositie vervangen en richtte men de vitrines opnieuw in met foto's en materiaal rond het thema "De schoenindustrie in Lichtenvoorde". In de volgende periodiek zal hieraan een artikel gewijd worden.

Medio januari is de laatste expositie te zien met het thema "De overige leerverwerkende industrie in Lichtenvoorde". Aspecten hiervan zijn o.a de koffer/tassenfabricage en de productie van tuigjes, riemen, fietszadels, fietstasjes, klompsokjes en andere leerproducten. U kunt deze expositie gaan bekijken in het gemeentehuis te Lichtenvoorde. De samenstellers hebben niet alleen foto's van de leerverwerking zelf tentoongesteld, maar ook vele foto's van medewerkers die in die tijd in de leerindustrie werkten.

Het product leer is al geïntroduceerd in de oertijd toen onze verre voorouders rondtrokken in "kledingstukken" die werden vervaardigd van dierenhuiden. Dieren leverden voedsel en huiden, primaire voorwaarden om te overleven in die tijd. De prehistorische mens bediende zich reeds van primitieve methoden om een dierenvel zodanig te bewerken, dat het in geconserveerde staat kon worden gebruikt als kleding.

In de vroege Middeleeuwen werd er met zeer eenvoudige middelen een doeltreffend looiprocédé ontwikkeld. Deze methode heeft eeuwenlang stand gehouden, doch werd in de loop der jaren wel verfijnd.

Het ambachtelijke leerlooingsproces

De dierlijke huid bestaat uit twee verschillende lagen, de opperhuid en de lederhuid. In zijn natuurlijk staat is de dierlijke huid zeer bederfelijk en gaat al heel snel rotten.

Het zijn de bindweefselvezels die het vermogen hebben om veel water op te nemen, zodat ze gaan opzwellen. Gedroogd is de huid zeer lang goed te houden maar dan is hij zo hard als een plank. Hierdoor is de huid eigenlijk waardeloos, maar door het looiproces verliest hij deze ongewenste eigenschappen.

Bij het looien van huiden worden tussen al deze bindweefselvezeltjes, stoffen gebracht welke voorkomen dat bindweefselvezels op elkaar kunnen kleven, terwijl de daarvoor gebruikte looistoffen bovendien de eigenschappen bezitten, dat zij aan de bindweefselvezels het vermogen vocht op te nemen ontnemen. De huid wordt tijdens het looiproces ondoordringbaar gemaakt en verduurzaamd om hem bruikbaar te maken voor vele doeleinden.

Het eerste onderdeel van het looiproces was het "stromen van de huiden". De huiden werden een aantal weken, bevestigd aan palen, opgehangen in een beek of riviertje. Later toen dit niet meer mocht, werden ze in grote cementkuipen gehangen. In dit gedeelte van het looiproces kwamen de huiden in hun "oude staat" terug.

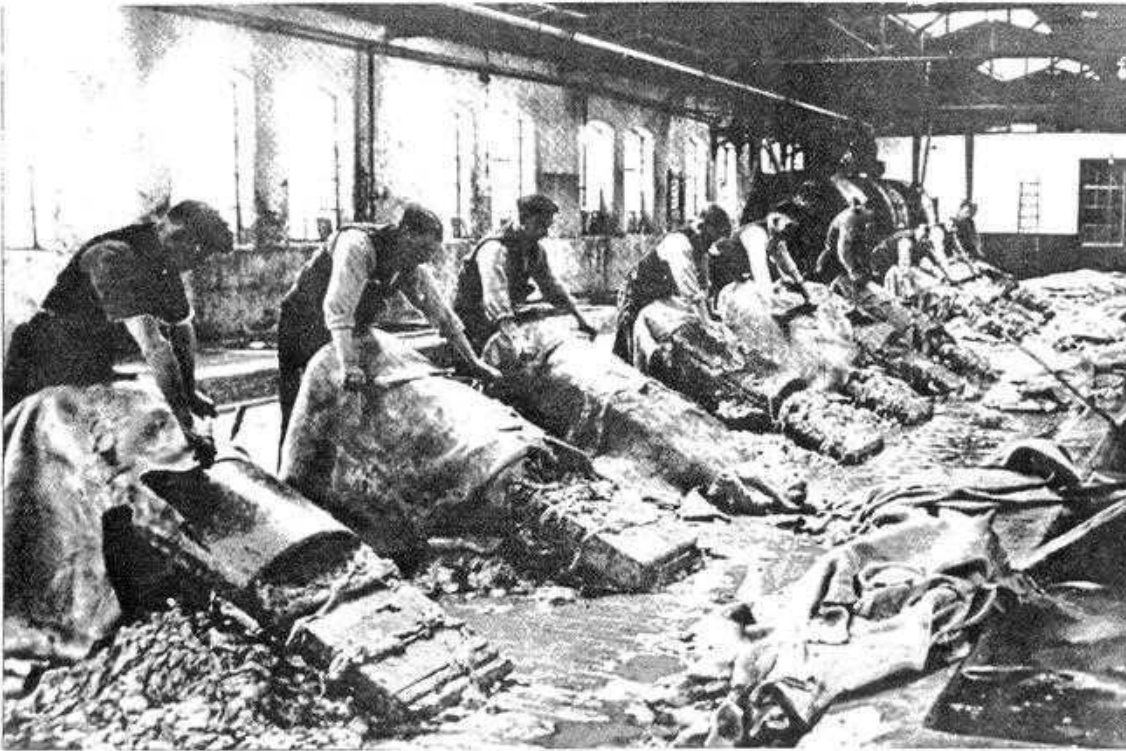
Looiers bezig met het uit het water halen van 'gestroomde' huiden.

Bij het "smarten" werden de huiden in een donkere vochtige ruimte gehangen, het smarthok. Hierdoor gingen de huiden aan de boven- en onderkant rotten waardoor de haren loslieten. Dit veroorzaakte enorme stank. Ging dit rotten te lang door, dan werd behalve de opperhuid ook de lederhuid aangetast, waardoor gewicht verloren ging. Voor zoolleer dat hard en stijf moest zijn, werd deze methode gekozen.

Overleer moest echter soepel zijn en daarom werden de huiden gekalkt, d.w.z in een kalkbad opgehangen, waardoor het overleer soepel werd. Na 1939 stroomde of smartte men de huiden niet meer. Door de inwerking van de kalknatriumoplossing zwol de huid op. De bacteriën werkten zich de huid in, zodat bij het "ontharen" van de huiden, de haren makkelijk loslieten.

Bij het "ontvlezen" worden met een scheerdeggen alle aanhangende vleesresten van de huid gesneden. Dit was een precisiewerk want er mocht niets van de lederhuid gesneden worden want dat betekende gewichtsverlies. Tijdens het ontvlezen werd het mes regelmatig gewet. Het werd langs een leren strook gehaald die de looier aan een touw rond zijn middel had hangen. Zo hield men het mes schoon en scherp. Bij dit werk liep menige arbeider snijwonden op. Bovendien was er bij deze arbeid een groot risico voor besmetting door miltvuurbacteriën.

Na het "ontharen en ontvlezen" werden de huiden, "bloot" genaamd, gecontroleerd op oneffenheden en eventuele beschadigingen. Vervolgens werden de huiden "ontbloot" in de "confijtkuip" gelegd zodat de nerf soepel werd. Hierbij gebruikte men kippenmest, die door de jeugd als bijverdienste verzameld werd.

Het ontvlezen van de huiden in een grote looierij.

Het voorlooien gebeurde door de huiden aan stokken in de "laafkuipen" te plaatsen. In zo'n kuip zat water met looistoffen en organische zuren. Door de zuren zwollen de huiden op waardoor de looistoffen beter werden opgenomen. Gemalen eikenschors, run genaamd, werd

in de kuiplooierij als looimateriaal gebruikt.

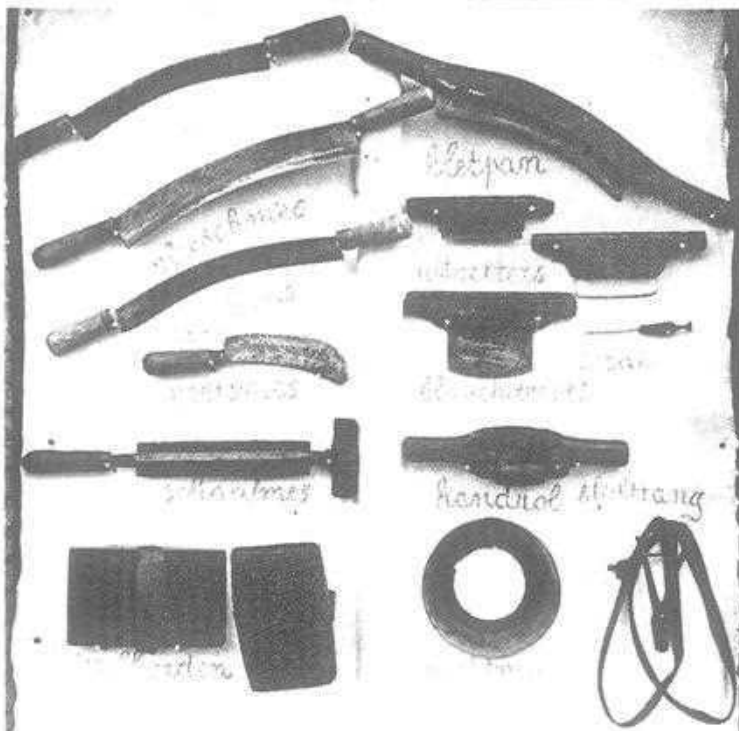
Was de schors uitgewerkt dan werden er turfjes van geperst. Lange tijd deed men dit met de hand, later gebeurde dat machinaal. De turven werden onder een afdak gedroogd en konden daarna in speciale runstoven of runkachels gestookt worden. Met name in de tweede wereldoorlog, toen er gebrek aan brandstof was, heeft menige looier zijn oude bergen run weer tot nut kunnen maken. Vervolgens werden de huiden in "koemen" (buitenkuipen) gelegd.

Links: het schillen van de eikenbast ofwel het 'blekken van het akkermaalshout'.

Koemkuipen zijn kuipen waarin het leer laag voor laag, met eikenschors ertussen, werd neergelegd. De kuipen werden dan met water gevuld. Het leer moest steeds opnieuw worden ingelegd met eikenschors en de kuipen opnieuw van water worden voorzien. Deze handeling werd ook wel "het kuintrekken" genoemd en afhankelijk van de gewenste leersoort werden deze "runs" toegepast. Dit gehele proces werd 2 tot 4 keer herhaald. De looiing was niet voor alle huiden gelijk maar afhankelijk van welke soort huid gebruikt werd en voor welk doel het leer werd geloid. Zo kreeg zoollere 2 of 3 runnen. Al met al was de kuiplooiing een arbeidsintensief en zeer langdurig proces, gemiddeld 3 jaar!

Als de huiden van de laatste run kwamen, werden ze opgehangen en gedroogd. Hierna werd het leer bewerkt, ook weer afhankelijk van het doel waarvoor het leer zou worden gebruikt. De laatste bewerking die het leer ondergaat, is het finishen of dekverven. Het doel van het finishen is het leer te veredelen of attractiever te maken. Ook kan men door het finishen bepaalde karaktereigenschappen aan leer geven.

De introductie van de "lavenlooiing" was een belangrijke ontwikkeling in het zoeken naar methoden om de tijdsduur van de looiing te verkorten. In plaats van drie jaar was er nu maar één jaar nodig om de huiden te looien. Bij lavenlooiing worden de bloten steeds vanuit een put met een laag looizuurgehalte naar een put met hoger looizuurgehalte overgebracht. In de eerste fase mag het looistofgehalte niet te hoog zijn, omdat de buitenzijde van de huid zich dan te snel zal afsluiten en de huid niet gaar of geheel doorlooid zal worden. Bij de volgende fasen wordt het looistofgehalte steeds opgevoerd en al na 1 jaar is de huid geheel geloid.

Diverse gereedschappen die vroeger gebruikt werden in het looiers-vak.

In de loop van de 19de eeuw werd het door de ontwikkeling van de technologie mogelijk het looiproces te versnellen en te vereenvoudigen met behulp van allerlei machines. In 1856 werd de stoommachine uitgevonden en vanaf 1860 werden de huiden in een gering aantal bedrijven dan ook geloid in roterende vaten, die met stoomkracht aangedreven werden. Deze rotatie hield de huiden voortdurend in beweging, zodat de verwarmde looistoffen sneller konden worden opgenomen.

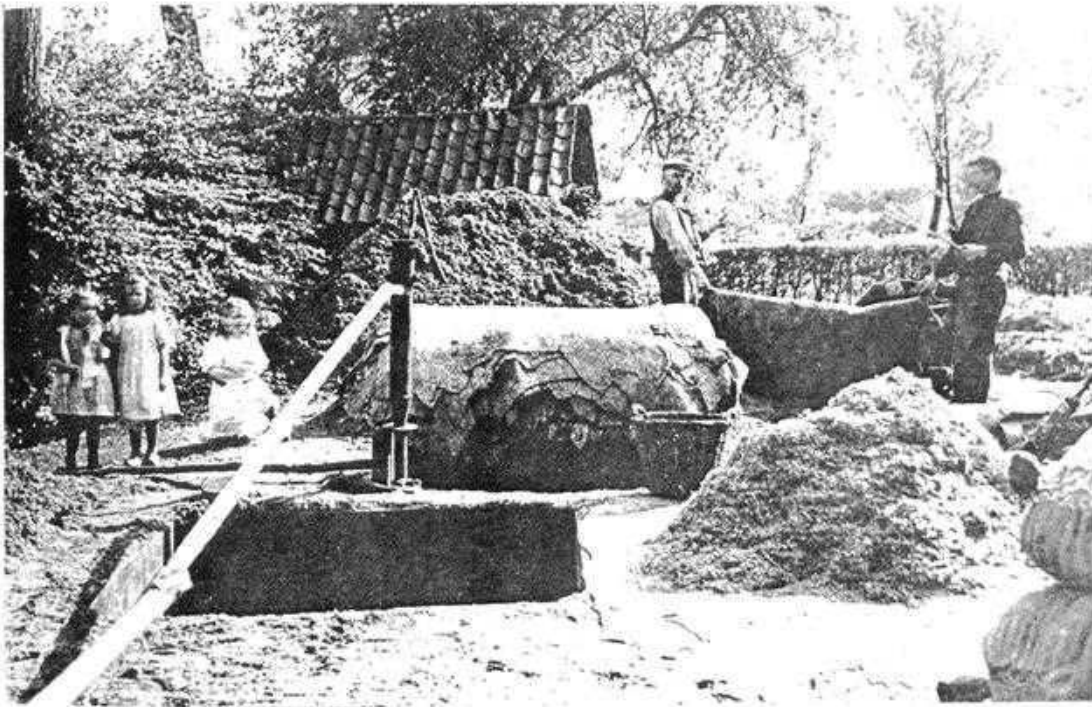
In 1848 werd de looiende werking van chroomzouten ontdekt. Deze zouten werden gewonnen uit chromerts.

De looiers gingen al snel deze looistoffen gebruiken en rond de eeuwwisseling was de chroomlooing minstens zo belangrijk als de plantaardige looiing. Later, rond 1900, werd het mogelijk om synthetische looistoffen te maken. De plantaardige en chroomlooing bleken echter wel de beste kwaliteit leder te leveren en zij worden dan nog steeds het meest gebruikt, eventueel in combinatie met synthetische looistoffen.

De machines die werden gebruikt bij het bereiden van leer werden steeds gespecialiseerder en gemakkelijker te bedienen. Zo werd bijvoorbeeld de splitmachine uitgevonden. Met behulp van deze machine kon op gemakkelijke wijze het leer in verschillende lagen worden gesplitst. Al deze veranderingen in de 19de eeuw, zoals de uitvinding van de stoommachine, technische ontwikkelingen en de opkomst van de wetenschappelijke bestudering van de chemie, vormen de basis voor de grote ontwikkeling van de leerindustrie in de 20ste eeuw.

De korte geschiedenis vanaf 1850

Het leerlooien was vroeger een lokale bezigheid, hetgeen betekende dat het leer in de plaats waar het gemaakt werd of in de omgeving voor verdere verwerking aan de man gebracht werd. De looierijen stonden vanwege het vele water dat bij het looien nodig was, meestal aan een beek, rivier of plas.

Een huuslooierij op het platteland in het begin van deze eeuw. Achter de looi kuip de huiden, rechts ervan de gemalen eikenschors of 'run'.

Water en eikenbast vormden dus de basisingrediënten voor het looien van huiden tot bruikbaar leer. Dit alles was in Lichtenvoorde voldoende voor handen. Bovendien konden de gezinnen met hun rijke kinderschaar wel een bijverdienste gebruiken in de wintermaanden, daar het agrarisch bedrijf vaak niet voldoende opleverde en er in de akkerbouw tijdens de winter bijna niets te doen was. Hierdoor ontstond als huusnijverheid het looien en verwerken van leer. Uit

een jaarverslag van de gemeente anno 1850 blijkt, dat 100 van de 1906 mannelijke inwoners zich bezig hielden met de schoenmakerij.

Wanneer we terugkijken naar het ontstaan van de looierijen, kunnen we niet achterhalen wanneer hier de eerste ambachtelijke looierijen als huisnijverheid werden gesticht, doch al in 1832 worden 3 leerlooierijen aangetroffen, die van Evert Venderbosch, gelegen op den Akker, bij de molen en 2 looierijen in het dorp zelf, nl van Bernardus Manschot en een looierij van Derk Manschot, genaamd het Hoppenhof. Na zijn overlijden in 1834 ging de looierij over op zijn oudste zoon Jan. De kleinzoon Bernard ten Eekelder was de laatste eigenaar en verkocht looierij en erf aan de broers H.A Hulshof en H.J.L. Hulshof in 1895 voor f.510,--. In 1913 verkochten zij het perceel aan Th. Sterenborg.

De Hoflaan ± 1928. Op de plek van de woning rechts stond vroeger de leerlooierij van Manschot 'Hoppenhof'.

In 1845 wordt in de gemeenteverslagen melding gemaakt van 2 looierijen, te weten die van Jan Manschot, zoon van Derk Manschot, en die van Harmen Sterenborg. In Lichtenvoorde stroomden de Hofbeek, de Baakse Beek en de Weijenborgerbeek. Deze beken werden o.a gebruikt voor het "stromen" van de huiden, het eerste onderdeel van het looiproces. De gezouten of gedroogde huiden werden, bevestigd aan palen, een aantal weken in de beken gehangen. Zo kwamen de huiden weer terug in hun oorspronkelijke staat en konden bacteriën de haren losser weken.

Men kan zich voorstellen dat deze beken hierdoor zeer vervuild raakten. De Weijenborgerbeek werd door de H.A. Hulshof & Co. gebruikt. In 1887 werd hun door het geneeskundig

Staatstoezicht verboden de huiden te weken in die beek, want deze stond in verbinding met de kom van Lichtenvoorde. In datzelfde jaar, 1887, kreeg Frans Westerman vergunning voor zijn looierij, op voorwaarde echter, dat er in de beek géén huiden werden gespoeld. Die beek stond in verbinding met de gracht om de Hervormde pastorie. Frans Westerman ging hiertegen in beroep bij koning Willem III. Pas in 1888 kreeg hij toestemming op voorwaarde, dat hij de huiden in die beek alleen zou spoelen in de wintermaanden. Hij kreeg een proeftijd van één jaar! De looierij van Westerman hield het echter niet lang vol, want in het Gemeente Archief lezen we dat in 1909 een vergunning wordt aangevraagd om de looierij te verbouwen tot een dubbel woonhuis.

Het pand aan de Nieuwe Maat (±1970) waarin vroeger looierij Westerman zat.

In en rond het dorp ontstonden steeds meer looierijen en kleine leerverwerkende bedrijven, van schoenmakerij tot zadelmakerij. Aan de Lievelderweg naast de Baakse Beek stond rond 1900 o.a. het looierijtje van Henricus Vrijdag (gekomen van Bergen op Zoom), later woonde hier Buitink (Stammes).

Eén van de bedrijven die de combinatie van looien en lederverwerking op zich nam, was de firma H.B. Sterenborg. Hermanus Bernardus Sterenborg ging op 19-jarige leeftijd werken in looierijen in Brabant, onder andere in Dongen, om het vak te leren. In navolging van zijn vader, looier H. Sterenborg, die een looierij op "de Akker" had, begon hij in 1875 met een looierij aan de Nieuwe Maat. Vanaf 1880 begon hij naast het looien van leer, dit ook te verwerken in zijn schoenmakerij. Rond 1902 stopte H.B. Sterenborg met zijn looierij, maar de fabricage van schoenen breidde hij uit. In 1913 kwamen zijn beide zoons Theodoor en Herman in het bedrijf.

Hermanus Bernardus Sterenberg (geboren 12-5-1849 en overleden 1-8-1916). Stichter van leerlooierij/schoenfabriek H.B. Sterenberg te Lichtenvoorde.

In 1916 overleed H.B. Sterenberg. Het bedrijf werd voortgezet door Theo en broer Herman Sterenberg. Vanaf 1936 werd Theodoor de enige eigenaar. Wegens grote concurrentie en het feit dat er geen opvolger was, werd het bedrijf in 1964 gesloten. Hiermee kwam een eind aan de schoenenfabricage onder de naam H.B.S.

Ook de Koninklijke Hulshof's Verenigde Fabrieken looiden en verwerkten het leer voor hun eigen schoenfabricage. Herman Hulshof zag mogelijkheden voor zijn zoon, om de huiden afkomstig uit zijn vleeshouwerij, tot leer te verwerken. In 1876 begon Henricus Antonius Hulshof met zijn bedrijf, een looierij, later ook een schoenmakerij. Omdat het goed ging, werd de zaak in 1880 overgeplaatst naar het Hof. In 1897 werd opnieuw een verhuizing gepland naar de op 'n steenworp afstand liggende Driehoek. Hier begon men een grotere looierij.

De Stoom Schoenfabriek van de firma H.B. Sterenberg. Met het hele personeel aan de voorzijde (1912).

Hendrikus Antonius Hulshof
(geb. 15-6-1858 overl. 26-5-1914).
Stichter van looierij fa. H.A. Hulshof & Co.

De ambachtelijke schoenmakerij werd hier door de komst van een Backer & Rueb stoomketel een machinale schoenfabriek.

De looierij produceerde leer voor eigen fabricage. In 1902 werd de fabriek wederom uitgebreid met een stoommachine van 25 pk en werd de ouderwetse looimethode met eikenschors vervangen door een modernere, zeer snelle methode die het looiproces van vele maanden terugbracht naar enkele dagen. In 1914 overleed de oprichter en als gevolg hiervan ontstond in 1918 een splitsing van het bedrijf. Broer H.J.L. Hulshof, nam de nieuwe grote moderne zoolleerfabriek aan de Lievelderweg over. Neef H.B.A. Hulshof zette de zaak aan de Driehoek voort onder de naam Hulshof's Vereenigde Fabrieken.

Toen Hulshof's Leerfabriek aan de Lievelderweg begon, produceerde het bedrijf tot 1922 alleen

zoolleer. Omstreeks 1925 werd ook begonnen met de fabricage van zadelleer voor fietszadels en de bewerking van dat leer (zie volgend artikel).

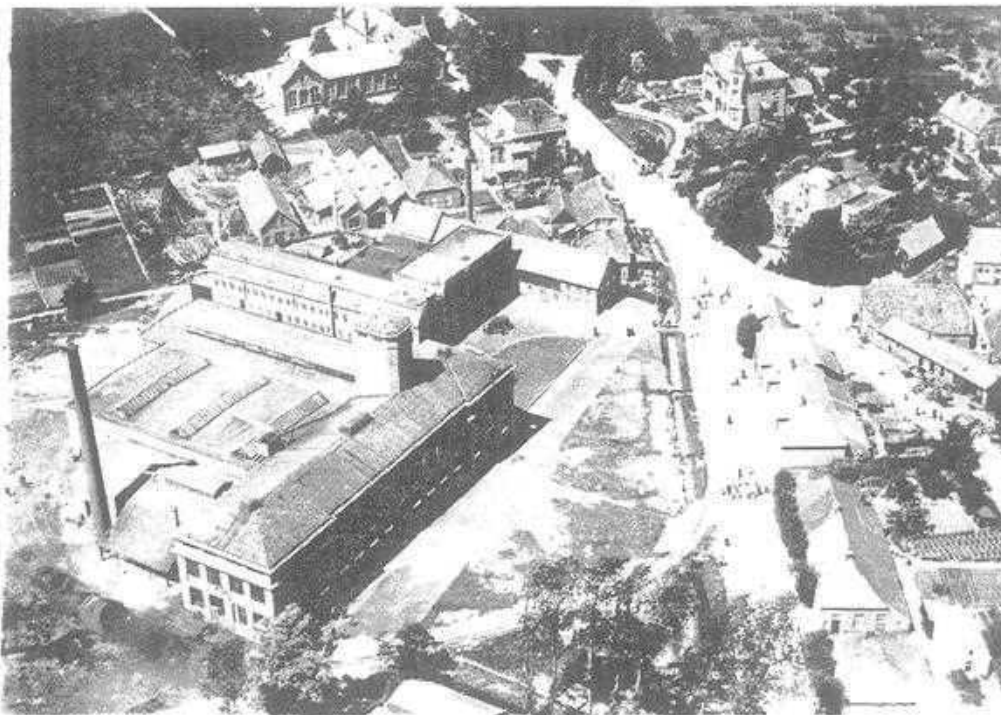
De leerfabricage maakte diverse moeilijke tijden door en in 1963 werd een einde gemaakt aan het hele looigebeuren.

Het fabriekscapex van H.A. Hulshof aan de Driehoek (omstreeks 1910). Zie vooraan links nog de drie woningen van Hulshof (\pm 1918 afgebroken). Voor de fabriek ziet men de looikuipen.

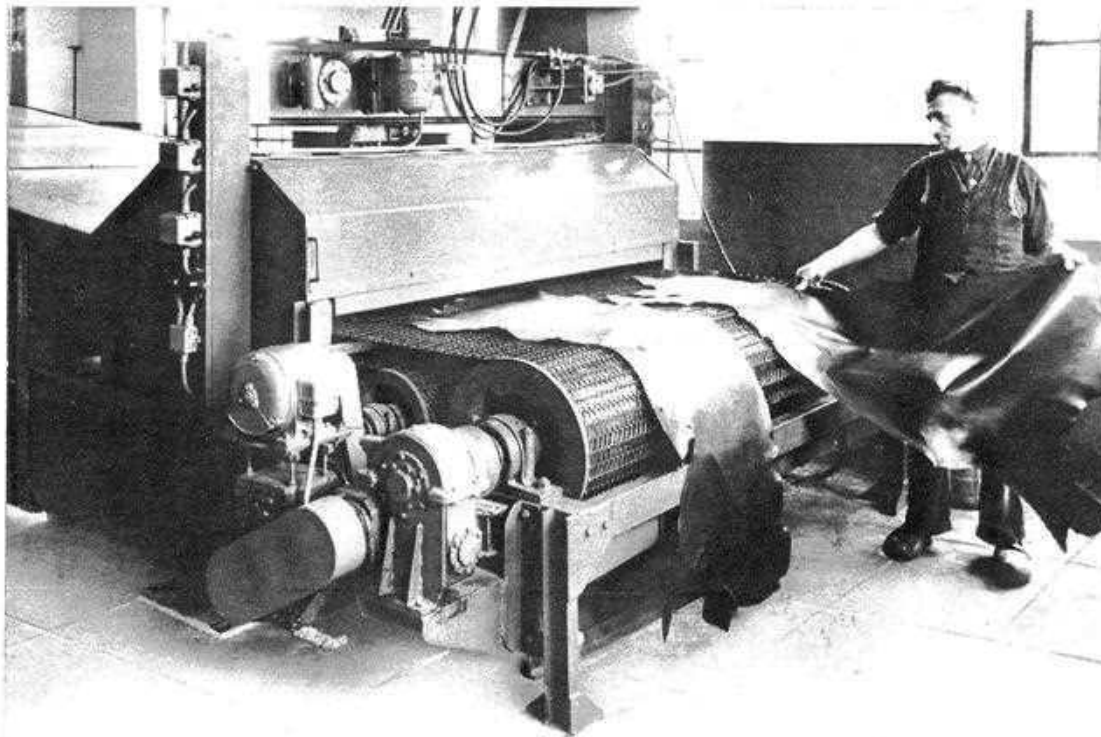
De één jaar oude leer- en extractfabriek is ten prooi gevallen aan de vlammen. Hier de directie op de treurige resten.

Het nieuwe fabriekscomplex met overzicht over de Driehoek (omstreeks juli 1928).

Interieur van de natte afdeling van looierij H.A. Hulshof & Co (omstreeks 1950).
Rechts de ontharingskuipen en links de machines voor het ontvlezen en splitten van de huiden.

H.A. Hulshof & Co omstreeks 1950. Hier de in 1947 uit Amerika gehaalde eerste machinale
verfspuitmachine. Achter de machine dhr. Eeftink.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog was er een tekort aan leer en schors. Hierdoor mochten de slachters slechts huiden afleveren aan handelaren die lid waren van de "huidenclub". Ook de invoer van looextracten uit het buitenland stond vrijwel stil.

DER REICHSKOMMISSAR
FÜR DIE BESetzten NIEDERLÄNDISCHEN GEBIETE
DER GENERALKOMMISSAR
FÜR FINANZ UND WIRTSCHAFT
RÜSTUNGSINSPEKTION NIEDERLANDE
ABT. SEWERBLICHE WIRTSCHAFT

DEN HAAG, den 24. Februar 1943
Carol van Dylendijk 30

Einschreiben

PW/Gew1/III/5/43-Klu/St.

Aktenzeichen bei
Antwortschreiben angeben.

An die Firma

N.E. tot Expl. van Hulshof's
Fabrieken

Lichtenvoorde

Betr. Einstellung der Fertigung. am 1. März 1943.

In Auswirkung der durch die Kriegswirtschaft bedingten Spar- und Einsatzmassnahmen hat sich die Notwendigkeit ergeben, die Einstellung der Fertigung Ihres Betriebes mit sofortiger Wirkung vorzunehmen. Sie haben daher das Erforderliche zu veranlassen.

Die in Ihrem Betriebe sowie in Ihren Nebenbetrieben, Lagern und Büros vorhandenen Maschinen jeder Art einschliesslich Zubehör, Ersatzteilen und Werkzeugen, sowie alle sonstigen Vorräte an Rohstoffen und Halbfabrikaten jeder Art werden hiermit mit der Massgabe beschlagnahmt, dass jede Verfügung rechtlicher oder tatsächlicher Art nur mit meiner vorherigen, schriftlichen Genehmigung erfolgen darf. Es ist hierbei gleichgültig, ob es sich bei den beschlagnahmten Materialien um Ihr Eigentum handelt oder ein Eigentumsanspruch von anderer Seite besteht oder geltend gemacht wird.

Ich erwarte Sie, die in doppelter Ausfertigung beigefügten Fragebogen genauestens zu beantworten und mir eine Ausfertigung innerhalb einer Woche einzureichen. Die zweite Ausfertigung ist für Ihre Akten bestimmt.
Eventuelle Rückfragen sind an das zuständige Rijkabureau zu richten.

Die Benachrichtigung der für Sie zuständigen Fachgruppe über vorstehende Massnahmen sowie über die finanzielle Abwicklung ist von Ihnen selbst vorzunehmen.

Der Rüstungsinspekteur

im Auftrage
[Handwritten signature]

2 Anlagen.

Zusätzliche Rücksprachen sind
schriftlich zu beantragen.

Hierom besloot Hulshof's Verenigde Fabrieken in 1918 aan de Driehoek zelf een inrichting te bouwen waarmee men plantaardige looistoffen kon extraheren uit Nederlands eikenhout. Hierdoor werd Hulshof vrijgesteld van de wet op het leveren van distributieleer. Tijdens de

kermis op de tweede zondag in september 1919 brak er brand uit in de nieuwe fabriek, waarbij deze geheel verwoest werd. De brand was ontstaan, doordat er geraspt eikenhout was gaan broeien. De nieuw gebouwde fabriek met de karakteristieke watertoren kwam in 1920 gereed en werd weer in gebruik genomen.

In 1925 besloot men te stoppen met de schoenfabricage omdat de concurrentie géén leer meer kocht bij Hulshof. Het was dus rendabeler om leer te produceren voor de verkoop aan derden dan voor de verwerking in de eigen schoenfabricage.

Tot 1931 ging het zeer goed met het bedrijf maar in september van dat jaar wachtte een nieuwe ramp. Engeland ging invoerrechten heffen van 15 tot 30%. Duitsland volgde en voor Hulshof ging driekwart van het afzetgebied verloren.

In 1940 brak de Tweede Wereldoorlog uit. De fabriek draaide nog een paar jaar door, maar moest in 1943 sluiten, omdat Herman Hulshof weigerde voor de Duitsers te werken (zie 'Einschreiben'). De machines werden gedemonteerd en verstopt in de putten van de fabriek. Na de oorlog werden ze weer in orde gebracht en in 1947 was de vooroorlogse productie weer bereikt. De fabriek werd in 1948 gemoderniseerd, na een bezoek aan Amerika waar de ontwikkelingen gewoon waren doorgegaan. Ook werd er bijgebouwd.

Vanaf 1952 kwam drs. H.A.Th. Hulshof, de derde generatie, in het bedrijf. In 1966 overleed Herman Hulshof. H.A.Th. Hulshof besloot in 1974 over te schakelen van schoen- naar meubelleer omdat de concurrentie vanuit de lage-lonen-landen te groot werd. Daardoor moest de enen na de andere schoenfabriek de poorten sluiten.

Anno 1976 bestond het bedrijf 100 jaar en kreeg het de onderscheiding "Koninklijke".

In 1989 heeft drs H.A.Th. Hulshof de dagelijkse leiding aan de vierde generatie, drs H.M.H.M. Hulshof overgedragen.

Drs H.A.Th. Hulshof is momenteel nog directeur van Herwalt Tassenfabriek. Dit bedrijf heeft niets met Hulshof te maken, behalve dat het een directeur heeft, die tot de familie Hulshof behoort. Herwalts Tassenfabriek bestaat al 62 jaar en is een begrip in de lederwarenbranche. De looierij, de enige die in de Achterhoek en Liemers is overgebleven, wordt geleid door de zoon drs. H.M.H.M. Hulshof.

Samenstellers:

Mevr. I.H.H.M. Gregoor-Boschker, G.J.A. Eppingbroek, H.H.J. Bennink.

Bronnen:

- De Geschiedenis van het leerlooien in Noord-Brabant / Seelen en Vogel.
- De Looinijverheid in Nederland / Directie v.d. Arbeid, Dep. van Handel en Nijverheid.
- Mw. H. Manschot-Tijdink, De leernijverheid in Lichtenvoorde.
- Drs. H.A.Th. Hulshof.
- Gemeente archief Lichtenvoorde, dhr. Nijman.
- Foto's uit de collectie van G.J.A. Eppingbroek, H.A.Th. Hulshof, Gemeente Archief Lichtenvoorde en uit "De Geschiedenis van het leerlooien in Noord-Brabant".

Families van Waalwijkse afkomst

De expositie in het gemeentehuis over de Lichtenvoordse leer- en schoenindustrie leek mij een aardige aanleiding om eens een familie te beschrijven die in deze industrie werkzaam was. Al rond 1850 vonden 100 van de 3692 inwoners van Lichtenvoorde hun werk in de leerindustrie. Maar niet alleen in de Achterhoek had je leerindustrie, vooral ook in Noord-Brabant, waar in 1874 in totaal 579 looierijen te vinden waren.

Het kwam dan ook regelmatig voor dat Brabantse families naar Lichtenvoorde kwamen om er een nieuw bestaan op te bouwen. Men vond hier werk bij Westerman, H.B. Sterenberg, Hulshof, enz. Vooral Waalwijk was een plaats waar veel werknemers vandaan kwamen o.a. de families Ten Haff, Kaak, Van der Mosselaar, Van Os, Paasschens en Van der Pennen. De familie Kaak wil ik graag wat nader belichten aan de hand van een paar aardige foto's.

De familie Kaak kwam op 04-11-1911 naar Lichtenvoorde en ging wonen op huisnr. A180. Dit was het huis op de Ganzenmarkt naast de Nederlands Hervormde Kerk in de Rentenierstraat. Eigenaar was Hondorp. De buurman was Rouwmaat, de petroleumhandelaar. Lang bleef de familie Kaak hier niet wonen, want op 22-12-1911 vertrok men naar huisnr. A 178. Tegenwoordig woont daar de familie Ravensloot. Dat huis treffen we hieronder aan.

Op de foto zien we de gehele familie Kaak. De foto is genomen vóór 14-10-1912. Op die datum trekt namelijk schoonzoon Carolus Petrus Hollants bij hen in, geboren 15-04-1890 te Loon op Zand en gehuwd met de tweede dochter, Johanna Maria Kaak (geboren op 25-07-1882 te Waalwijk). Johanna was al zwanger van hun eerste kind dat op 01-02-1912 in Wisch werd geboren. Waarschijnlijk werd ze in het klooster of ziekenhuis geboren, want pas op 03-12-1912 kwam ook Catherina Maria Hollants bij hen in de kelder van het huis wonen. Lang mocht het geluk niet duren want op 05-12-1912 overleed ze. Op 11-01-1914 werd zoon Bernhard Wilhelm Ludwig geboren, op 03-07-1915 dochter Catherina Maria. Op 10-08-1915 vertrok het gezin Hollants al weer, naar Loon op Zand. Op 14-06-1913 vertrok de familie Kaak naar huisnr. A 163, aan de Dijkstraat

Verder op de foto zien we nog de stalhouderij van Grevink die hier een zgn. lankwagen onderbracht. Daar werden vroeger bomen op vervoerd. Thans wonen hier Jan en Theo Mellink.

Bovenstaande foto werd gemaakt tussen 1913 en 1915. Links zien we het welbekende meestershuis. In het huis waar de familie Kaak voor staat, woonde links Johannes Bernardus Post, van beroep metselaar-aannemer. Hij bouwde dit huis en was eigenaar. Zijn vrouw Maria Antonia Christina van Harxen mocht niet lang van het nieuwe huis genieten. Zij overleed een paar maanden later op 12-11-1913. Jan Post bleef met twee kinderen achter. Op de foto is de opslag van bouwmaterialen goed te zien. Post hertrouwde op 27-10-1915 met Hendrika

Geertruida van Hulsen uit Leeuwarden. Thans wonen in deze panden de families Westerlaan en Gilsing.

Rechts woonde dus de familie Kaak, met acht dochters en een kleinzoon. Zeven dochters werkten als stiksters bij de firma H.B. Sterenborg en vader Kaak was bij dezelfde fabriek onderhoudstimmerman.

We zullen de verschillende leden van de familie eens wat belichten. Van links naar rechts zien we als eerste Riek (Frederica), geboren op 16-02-1896, ze vertrok op 21-05-1918 ongehuwd naar Rheden. Daarnaast Betsie (Bertha Maria), geboren op 16-01—1898, zij vertrok op 13-09-1920 naar Kaatsheuvel. Nummer drie is vader (Bernhardus Wilhelmus) Kaak. Hij werd geboren in Doetinchem op 21-08-1854. Na een tijd in Waalwijk te hebben gewoond en gewerkt, ging hij net als zijn broer Johannes Antonius Kaak terug naar de Achterhoek. De timmerman Bernardus overleed op 06-07-1916 bij werkzaamheden bij het huis van Jochem Sterenborg (tijdens het verslepen van een piano) aan een hartstilstand. Het kleine meisje voor vader was Mien (Wilhelmina). Zij werd geboren op 25-06-1903 en vertrok op 12-05-1919 naar Rheden. Daarnaast staat Maria Bernharda geboren op 29-08-1889. Zij is vertrokken op 27-03-1915 naar Oosterwijk.

Op dezelfde hoogte ernaast staat Leen (Theodora Geertruida) geboren op 22-05-1886. Zij huwt op 31-07-1915 met Hermanus Jakobus Nieuwenhuis, ook wel "Platten Nieuwenhuus" genoemd. Hij werd geboren op 01-10-1888, van beroep was hij petroleumventer maar ook deed hij veel met paard en wagen zoals het verslepen van bomen. Hij staat ook op de vorige foto, leunend op de fiets.

Naast de brievenbus zien we Koos, (Jacoba), geboren op 17-06-1893. Zij huwt op 15-06-1920 met Jacobus Hermanus Heutinck geboren op 13-12-1890 van beroep smid en werkzaam bij Hulshof metaal aan de Lievevelderweg. In de deuropening zien we moeder Maria Elizabeth van Schijndel, geboren op 05-05-1858 in Baardwijk. Na het overlijden van haar man vertrekt Maria op 13-09-1920 naar Kaatsheuvel.

Net nog om de hoek kijkend zien we Ant (Johanna Helena) geboren op 22-04-1881. Zij huwt op 15-02-1919 met Bernhardus Wilhelmus Wekking geboren op 09-01-1892, van beroep timmerman. Het gezin vertrekt met twee dochters in 1922 naar Waalwijk. Wim Wekking, alias "Kapper Peereboom" moest oom tegen Bernardus zeggen.

Naast de regenpijp zien we Piet (Petronella), geboren op 28-08-1891, zij huwt op 01-06-1920 met Gerrit (Gradus Johannes) Elferink geboren op 07-10-1892, van beroep schoenmaker bij de fabrieken van H.B. Sterenborg. Gerrit Elferink was een zoon baakster Bietemans Bette (echte naam Johanna Elizabeth Koenders) en vader Theodorus Johannes Elferink. Als laatste het jongetje op de voorgrond, Theodorus. Hij werd ook Dok genoemd. Hij staat vermeld als kleinzoon in het bevolkingsregister. Alle kinderen werden geboren in Waalwijk behalve Dok. Hij was een buitenechtelijke zoon van Johanna Helena, die later trouwde met Bernhardus Wekking. Dok groeide in het gezin op als het jongere broertje. Hij werd geboren op 31-04-1906 te Amsterdam. Later werd hij in het gezin Wekking opgenomen.

Hiermee zijn wij aan het einde gekomen van het verhaal. Let wel, deze familie Kaak is geen familie van de nu in Lichtenvoorde wonende familie Kaak. Via de vrouwelijke lijn heeft de Waalwijkse familie Kaak echter wel degelijk haar sporen in Lichtenvoorde nagelaten: alleen al uit het huwelijk Elferink-Kaak kwamen zeven kinderen voort.

Met dank aan familie Ikink- Elferink, Zuivelstraat 6.

Benno van Lochem,
augustus 1997

Geraadpleegde bronnen en literatuur:

Gemeente archief Lichtenvoorde,

Manshot-Tijdink, H., De leernijverheid in Lichtenvoorde, in *Jaarboek Achterhoek en Liemers*, Zutphen, 1991.

Van kofferbewerker via koster tot transcriptor

Er zijn niet zoveel mensen in onze vereniging van wie het bovenstaande gezegd kan worden. Het gaat echter wel op voor ons bescheiden bestuurslid de heer Han Wansing. In de periodiek nr. 35 schreef ik reeds, dat de heer Wansing de doop- en overlijdensregisters der Nederlands Hervormde Johanneskerk transcribeerde.

Sinds Han Wansing niet meer zijn brood verdient als kofferbewerker bij de firma Hulshof, maar koster is (vanaf 1979) van de Nederlands Hervormde Johanneskerk, heeft hij vrijwillig op zich genomen om als transcriptor de eeuwenoude archieven door te snuffelen en over te schrijven. Een paar van zijn ontdekkingen hierbij hebben de krant reeds gehaald: "Bergkamp in de Johanneskerk", "Het zich bevinden van een kerkhof onder de kerk" en "Briefwisseling over het behoud van de kerk voor het Nederlands Hervormd Kerkgenootschap".

Inmiddels zijn getranscribeerd:

- * Huwelijksboek Lichtenvoorde (1649-1823)
- * Doopboek van de "stad" (1677-1811)
- * Doopboek van de buurtschap (1643-1750)
- * R.-K. -doopsels (1750-1811)
- * Het overlijdensboek (1697-1812)

Ook zijn overgeschreven:

- * Het lidmatenboek (1697-1812)
- * De kerkrekeningen (1697-1781)
- * De stadsrekeningen (1712-1767)

Bronnen voor deze uiteenzetting zijn twee krantenartikelen, onder de titel "Koster Wansing ordent oud archief" en "Wansing; van koopman tot koster".

De redactie van de periodiek "De Lichte Voorde" vindt, dat ook bescheiden en hardwerkende leden van de vereniging wel eens genoemd en geroemd mogen worden voor hun bijdrage aan het vergaren van historische gegevens over onze gemeente.

Han, hiervoor onze hartelijke dank en ga zo voort.

A.J. Vos, voorzitter

'De oude molen' aan de Molendijk (omstreeks 1880).

Uit het geheugen van Snieders-Bartjen

De wonderbaarlijke wederopstanding van Wiesman

Het is genoegzaam bekend dat, zodra de pannen op het dak van een gebouw in aanbouw gelegd zijn, er door de bouwheer een zogenaamd “pannenmaaltje” wordt aangeboden. Door dit gebaar geeft hij onder meer uiting aan zijn vreugde over het bereiken van het moment, dat weersinvloeden het te bouwen object minder kunnen teisteren, zodat binnen afzienbare tijd de bouw gereed is. Een kerk die onder de pannen komt, maakt daarop geen uitzondering.

Begin jaren vijftig werd de huidige Sint-Antonius van Paduakerk in Vragender gebouwd door aannemer Te Brake uit Lievelede. Te Brake had een zekere Wiesman als uitvoerder in dienst. Wiesman gedroeg zich voorbeeldig en was bovendien zeer vakbekwaam; iemand die precies wist hoe hij de vaklieden vreugdevol en productief aan het uitstaande karwei kon houden. Aldus ontstond er een goede relatie tussen hem en de aan zijn leiding toevertrouwde metselaars, opper- en timmerlieden.

Doch Wiesman had ook tekortkomingen, geen grote, maar enkele kleine. Nietszeggende futiliteiten, die buitengemeen veel te maken hadden met zijn ouderdom, want hij had de leeftijd van zestig jaar reeds overschreden. En op die leeftijd kon hij, in tegenstelling tot vroeger, de borrel niet meer zo goed verdragen. Met één borrel op ging het nog. Na twee borrels sloeg hij wartaal uit. Maar na drie borrels achterover geslagen te hebben lag hij ladderzat onder tafel.

De heer Wiesman (vooraan links) bij de eerste steenlegging van de nieuwe kerk in Vragender (1952).

Pastoor Jorna, verheugd dat de bouw van de nieuwe kerk zo voorspoedig verliep, nodigde al het personeel van Te Brake uit om met hem aan de overkant (het café van koster Overkamp) een glaasje te drinken. Toen pastoor Jorna één borrel met de, op dat moment nog timide, werklui had meegeëten, instrueerde hij goedlachs en gul -een gemoedstoestand die hij overigens maar zelden ten toon spreidde- koster Overkamp om de glaasjes van Wiesman en consorten niet al te lang in lege toestand op de tafel te laten staan. "De parochie is rijk genoeg", schijnt hij er nog schalks aan toegevoegd te hebben, "daar kan deze kleine onkostenpost nog wel bij". Pastoor Jorna's ietwat overmoedige uitspraak was niet tegen dovemansoren gezegd. Amper was de pastoor uit het gezichtsveld verdwenen, of koster Overkamp wendde al zijn krasheid aan om de wil van de pastoor letterlijk uit te voeren, met alle consequenties van dien. Wiesman die na de lange werkdag nogal vermoeid was, kon zijn borrel nog minder verdragen dan gewoonlijk. Aanvankelijk besloot hij vastberaden om het bij één borrel te laten. Doch overmand door de aanbevelingen van zijn metgezellen, bestelde hij nog een tweede, die schielijk in zijn keelgat verdween. Dat had gevolgen. Lallend en met ongecoördineerde bewegingen verzocht hij om een derde, die prompt door Overkamp werd ingeschonken. Nauwelijks had Wiesman de derde borrel voor de helft opgedronken, of hij gleed zwaar beneveld onder de tafel. Zijn ondergeschikten, brave borsten die eveneens in kennelijke staat verkeerden, maar zich nog redelijk staande konden houden, meenden zeker te weten dat Wiesman was verscheiden. Het was afgelopen met hem. Unaniem vonden ze dat hij een goed mens was geweest, die zijn plichten bij Te Brake nooit had verzaakt. Men vond ook dat Wiesman zo niet kon blijven liggen. Hij verdiende het niet om zomaar onder een cafétafeltje zijn begrafenis af te moeten wachten. Dat paste niet, hij diende netjes opgebaard te worden. Met vereende krachten werd de doodgewaande Wiesman onder de tafel vandaan gehaald en op een steigerplank gelegd. In optocht droegen ze hem van het café naar de bijna afgebouwde kerk. Daar aangekomen werd de pseudo-overledene op een draagbaar gelegd, heel netjes: voeten bij elkaar, gevouwen handen, met zelfs de rozenkrans tussen zijn grove vingers. Vervolgens werd, met uitzondering van zijn hoofd, het lichaam van Wiesman bedekt met een zwart lijkkleed bestikt met zilveren kruisen. Tenslotte werd er aan het hoofdeinde van de baar aan weerszijden twee kandelaars geplaatst met brandende kaarsen. De vredig liggende Wiesman had van dit alles niets gemerkt. Met gesloten ogen en een rozerode gelaatskleur, die schril afstak tegen zijn zilverwitte haren, lag hij doodstil op de baar. Het licht van de brandende kaarsen flikkerde onheilspellend bij de uitspraken, opmerkingen en zelfs enkele ludieke schietgebeden van de onderdrukt lachende werklui in de kerk. Dit duurde totdat een van hen het noodzakelijk achtte om pastoor Jorna van het plotselinge heengaan van Wiesman op de hoogte te stellen.

Geschrokken door de mededeling van de boodschapper, ging de pastoor meteen met hem mee naar de plaats waar het onfortuinlijke slachtoffer lag opgebaard. Na de constatering dat de vermeende overledene slechts zijn roes op de baar aan het uitslapen was, geraakte de altijd zo beheerste pastoor in uitzinnige woede. Hij stak ter plekke een dermate bewogen donderpreek af, dat alle werklui tegelijk geheel ontuchtend waren. Zonder iets te zeggen, dropen ze af door de nooddeur, even later gevolgd door een waggelende en lodderig kijkende Wiesman.

Henny Bennink.

Presentatie van "Vragender, van heden naar verleden"

Op donderdag 10 april jl. werd in café/restaurant Beneman in Vragender, het boek gepresenteerd "Vragender, van heden naar verleden", geschreven door de heer H. Bennink, bestuurslid van onze vereniging. Door de schrijver was mij gevraagd om als voorzitter van de vereniging, het woord te voeren. Ik deed dat graag en bij deze wil ik graag van de gelegenheid gebruik maken om eens aan te geven, hoeveel boeken over geschiedenis van onze gemeente zijn uitgegeven. Dit boek over Vragender is het éénnentwintigste boek dat na de Tweede Wereldoorlog het daglicht aanschouwt. Het draagt de brede titel "Vragender, van heden naar verleden". Ik heb er veel nieuwe dingen in ontdekt, met name ook één en ander over de herkomst van de naam Vragender of Vrageren, zoals het vroeger ook geschreven werd. De heer Henny Bennink heeft met dit boek weer een belangwekkend stuk aan de gemeentelijke geschiedschrijving en historievastlegging toegevoegd. Aardig is dat hij ook geprobeerd heeft de grenzen van onze kennis over de prehistorie van dit gebied te verleggen, de prehistorie van het op de hoge es gelegen Vragender, maar daarmee ook van andere esdorpen: Lievelede, Harreveld en Lichtenvoorde. "Wie schrijft die blijft." Dat kan ik ook van deze schrijver zeggen; een auteur, die niet alleen Vragender, maar daarmee ook de gemeente Lichtenvoorde, waartoe Vragender behoort, zeer heeft verrijkt met dit historisch boek. Mijnheer en mevrouw Bennink, van harte gefeliciteerd met het eindresultaat.

A.J. Vos,
voorzitter Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde.

Overhandiging van het eerste exemplaar van "Vragender van verleden naar heden" door H. Bennink aan burgemeester Van Rijkevorsel op 10 april 1997. (foto H. Krabbenborg).

Inventarisatie van boeken over onze gemeente

- 1946 *"Gedenkboek uitgegeven bij gelegenheid van de viering 1000-jarig bestaan van Lichtenvoorde 945-1945"*.
- 1961 *"Van haevesate tot gouden huis"*, door P.I.J. Taeymans, waarin een bijdrage van Th.A.M. Thielen. (Uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Rooms Katholieke Vakschool Harreveld).
- 1966 *"Geschiedenis van de enclave Groenlo en Lichtenvoorde"*, door Th.A.M. Thielen.
- 1971 *"Lichtenvoorde in oude ansichten"*, samengesteld door F. Wolbers.
- 1976 *"Het Erve Kots"*, door J.G. Vos.
- 1978 *"Het één en 't ander over Harreveld"*, uitgegeven door de Rabobank.
- 1981 *"Franciscanen in Lichtenvoorde 1856-1981"*, door het parochiebestuur van Lichtenvoorde.
- 1983 *"Herinneringen van een oude Saksische boer"*, door B. Weenink, uitgegeven door de "Bernard WeeninkStichting" na terugvinding van het manuscript.
- 1984 *"Inventaris van de archieven van de Hervormde Gemeente Lichtenvoorde"*, (1625- 1983), door J.J. Seekles.
- 1985 *"Lievelede in woord en beeld"*, door H. Blanken, uitgave van de parochiegemeenschap Christus Koning Lievelede.
- 1987 *"Geschiedenis van de Oost Achterhoekse Ziekenhuizen"*.
- 1987 *"De Historie van Zieuwent"*, door J. en R. Boekelder, uitgegeven door de Rabobank Zieuwent.
- 1988 *"Kerkhistorie in het hart van de Achterhoek"*, door A.J. Vos.
- 1992 *"n Kleddeken Achterhooks"*, door H. Hulshof m.m.v. L. Schaars, uitgegeven door Stichting Staring Instituut/ Mr H.J. Steenbergenstichting.
- 1992 *"Zicht op 40 jaar Technische School, 1952-1992"*.
- 1992 *"Tussen hooioogst en roggebouw"*, door G. Hogenelst (over een Haags onderduiker in de Gelderse Achterhoek tijdens de Tweede Wereld Oorlog)
- 1994 *"Harreveld doorgrond"*, door G. Nijs en H. Manschot-Tijdink, uitgegeven door Stichting Staring Instituut/ Mr H.J. Steenbergenstichting.
- 1996 *"Veelkleurigheid in een parochie"*, door N. Adema, L. Berentsen, J. Houben en H. te Walvaart, uitgave van de parochiegemeenschap Christus Koning Lievelede.
- 1996 *"De molen van Harreveld, twee eeuwen in weer en wind"* (in opdracht van de Stichting tot instandhouding van de beltkorenmolen "Hermien").
- 1996 *"Lichtenvoorde in grootmoederstijd"*, samengesteld door B. van Lochem en G. Eppingbroek (in opdracht van onze vereniging).
- 1996 *"De schoonheid van de ruigte"*, door J. van Ommeren ter gelegenheid van veertig jaar Stichting Marke Vragender Veen,
- 1997 *"Vragender, van heden naar verleden"*, door H. Bennink
- 1997 *"Een nostalgische gevel en het verhaal erachter, 75 jaar school en onderwijs in Harreveld"*, samengesteld door J. Overmars, A. Driessen, Th. Hogenkamp en J. Penterman

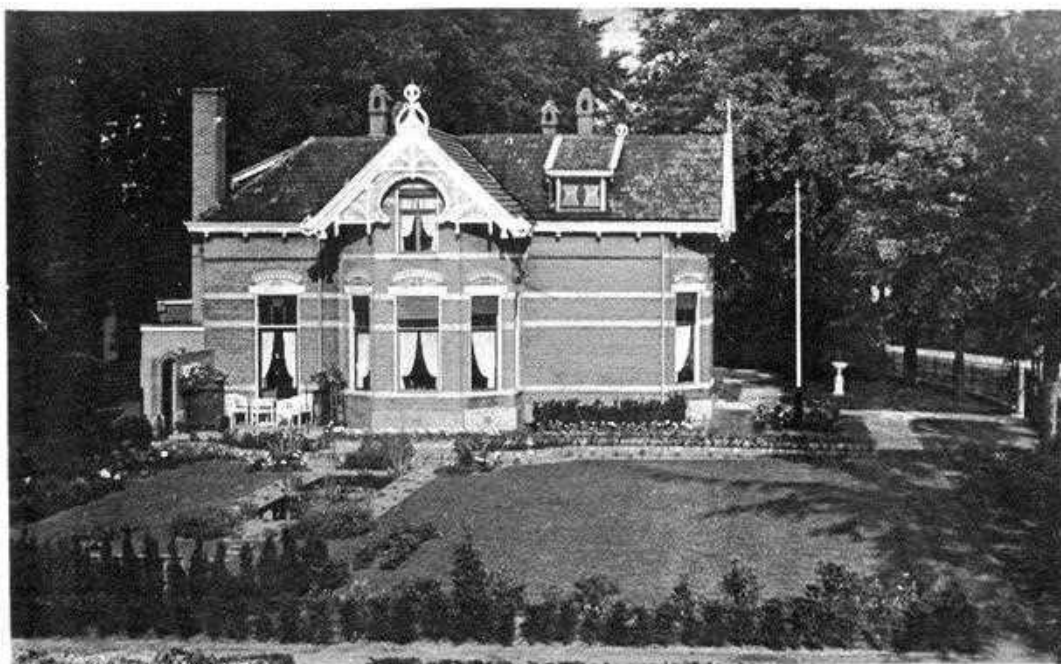
Lezing over Lichtenvoordse monumenten

Op woensdagavond 5 februari was er, georganiseerd door de Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde, in hotel "De Koppelpaarden" een lezing, gecombineerd met een vertoning van dia's, over de plaatselijke monumenten. De lezing werd gehouden door de heren M.A. van Bleek en R.J.A. Crols van het Gelders Genootschap, een vereniging tot bevordering en instandhouding van de schoonheid van stad en land.

De heer H. te Brake, bestuurslid van de Vereniging voor Oudheidkunde, opende de avond. Na een korte introductie gaf hij het woord aan de heer Van Bleek, hoofd sector monumenten van het Gelders Genootschap.

Van Bleek legde in zijn toespraak uit wat er moet worden verstaan onder het begrip "monument". Monumenten kunnen oude panden zijn, ook wegkapelletjes, werkplaatsen, fabrieken, boerderijen, maar ook bijzondere landschappelijke gebieden, begraafplaatsen of delen ervan.

De villa van de familie Th. Sterenborg ± 1938. (Collectie mevrouw Blom).

De zorg voor alle monumenten is lange tijd centraal geregeld geweest, aldus Van Bleek. De minister van cultuur besliste over het al of niet plaatsen van een object op de monumentenlijst. Daarbij dienden de gemeentelijke autoriteiten hem van advies. Nadat minister Brinkman (eerste kabinet Lubbers) in 1984 een nieuwe nota-monumentenzorg had ingediend, die uiteindelijk resulteerde in de nieuwe monumentenwet van 1988, kwamen de verhoudingen precies

andersom te liggen. Vanaf die tijd werd het beleid met betrekking tot de monumenten gemaakt door de gemeenten, waarbij de minister adviseerde.

Voorts noemde Van Bleek een belangrijk criterium waaraan een gemeentelijk monument moet voldoen. Het monumentale object in spe moet in regionaal opzicht van groot belang zijn. De ouderdom van het object speelt daarbij een ondergeschikte rol, dit in tegenstelling tot een rijksmonument, waar het object vijftig jaar of ouder moet zijn.

Over een gemeentelijk monument bestaan ook vooroordelen. Velen zijn van mening, zo vervolgde de spreker, dat een pand, wanneer het op de gemeentelijke monumentenlijst wordt geplaatst, in waarde daalt. Dit is volgens hem een misvatting. De economische handelswaarde van een pand daalt noch stijgt in waarde, nadat het tot monument is verklaard. Het houdt gelijke tred met de waardevermeerdering/-vermindering van andere soortgelijke panden. Een ander vooroordeel betreft het gebruik van een pand dat op de monumentenlijst staat. De eigenaar van een pand die meent dat hij geen baas in eigen huis meer is, zit er eenvoudigweg naast. Er wordt wel degelijk rekening gehouden met de wensen van de eigenaar in relatie tot de aard van het object. Bij een woonhuis worden de leefomstandigheden van de bewoners nimmer uit het oog verloren en bij boerderijen, werkplaatsen of fabrieken die nog in bedrijf zijn, wordt de voortgang van het bedrijf op geen enkele wijze gehinderd.

Daarmee kwam de heer Van Bleek aan het einde van zijn toespraak en toonde de heer Crols, na een kort woord vooraf, 42 dia's van monumentale panden in Lichtenvoorde en de kerkdorpen Harreveld, Lievelede, Vragender en Zieuwent.

Na de pauze vervolgde de heer Crols. Als monumentendeskundige van het Gelders Genootschap memoreerde hij, hoe in Lichtenvoorde de monumentenlijst tot stand was gekomen. In 1994 werden de objecten geïnventariseerd die eventueel voor het predikaat "monument" in aanmerking zouden komen. Aldus werden er tweehonderd objecten op een groslijst geplaatst, meest gebouwen, waarvan er een kleine tachtig werden genomineerd. Daarvan werden, vanwege architectonische, stedenbouwkundige en cultuurhistorische criteria, ruim dertig gebouwen op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst. Vervolgens projecteerde de heer Crols de dia's van de meeste monumenten op het scherm.

Het opvallende van deze leerzame avond, die door een groot aantal geïnteresseerden werd bijgewoond, was dat Lichtenvoorde, Harreveld, Lievelede, Vragender en Zieuwent nog een groot aantal fraaie architectonische objecten bezit, met grote cultuur-historische waarde. Juist door ze te plaatsen op de gemeentelijke monumentenlijst, worden ze voor de toekomst veilig gesteld.

Henny Bennink.

Lievelde of Lievelo?

Historische verenigingen houden zich uiteraard bezig met het opdiepen van gegevens uit het verleden, vooral uit schriftelijke en archeologische bronnen. Ook dialectgroepen kunnen zich met het verleden bezighouden, maar daarnaast hebben die een andere taak: het vastleggen van het huidige dialect. Dat is niet alleen het uitgeven van woordenboeken, maar ook het opzetten van een bandarchief, interviews, taalonderzoek onder dialectsprekers¹, het vastleggen van grammaticale en syntactische feiten enz. Dat moet ook voor het Lichtenvoords gebeuren. Ongetwijfeld wordt daar al aan gewerkt, maar het belang daarvan kan niet genoeg benadrukt worden.

Wie schrijft, blijft. Dialectliefhebbers schrijven wel in dialect, maar de gemiddelde dialectspreker schrijft juist niet. Op die groep zou een dialectwerkgroep zich kunnen richten. Er moet als het ware bronnenmateriaal voor de toekomst gecreëerd worden, geschreven of op de band. Zo kan later (achteraf) geconstateerd worden, hoe een bepaalde taalverandering is geschied en welke factoren daartoe hebben bijgedragen. Misschien, dat men daardoor ook op den duur voorspellingen kan doen.

Het is nu eenmaal een feit dat taal verandert². Veel dialectliefhebbers vinden die verandering een bedreiging. Dat is, denk ik, overdreven: taal en dialect zijn taai en verdwijnen niet zo maar. Verandering is geen zwakheid, maar juist een sterke eigenschap. Een taal dankt daaraan nl. het vermogen om te overleven. Veranderingen zijn veeleer een bewijs van dynamiek. Een taal is iets levends en zal dus wel moeten veranderen om te overleven. Veranderde zij niet, dan was zij dood, en spraken wij nu nog als holenmensen. Die taal van toen is zeker niet geschikt voor ons nu. Zelfs de taalmogelijkheden van onze grootouders voldoen niet meer in deze tijd. Taal is dus een dynamisch communicatiemiddel in een veranderende tijd. Daarbij ziet men uiteraard soms wel met weemoed iets verdwijnen, wat niet meer past in deze tijd. Ik ben dus niet zo pessimistisch aangaande de toekomst van het dialect en het Nederlands³.

En waarom dit als inleiding op een artikel over een plaatsnaam? Omdat men bij oude plaatsnamen kan zien hoe een naam dankzij de verandering heeft kunnen overleven. De oude vormen van *Lievelde* en *Harreveld* laten zien hoe die namen in de loop der tijd veranderd zijn en dus nog bestaan. Hierbij zit natuurlijk veel speculatie. Ik pretendeer dus zeker geen wetenschappelijkheid, maar het beschrijven van die veranderingen kan wel illustratief zijn, omdat het een "succesvolle" taalverandering was.

Dat de namen *Lievelde* en *Harreveld* foute "vernederlandsingen" zijn van de oorspronkelijke namen *Livelo* en *Harvelo*, is het intrappen van een open deur, maar ik wil met dit artikel vooral laten zien, dat bij zo'n onderzoek kennis van het dialect noodzakelijk is. Allerlei geschreven - historische gegevens moeten, indien mogelijk vergeleken worden met het dialect. Historisch (namen)onderzoek kan daar onmogelijk zonder. Ook dát is een open deur, maar kennelijk moet je heel wat van die deuren door om meer aandacht voor dialect en dialectgroepen te krijgen.

1. De verandering van een naam

De naam van het huidige kerkdorp *Lievalde* is in de loop der eeuwen nogal veranderd door de normale (spreek)taalverandering. Ook de schrijftaal en andere plaatsnamen in de buurt hebben daar invloed op gehad. Die twee aspecten meen ik hier te kunnen demonstreren. Ik hoop ook, dat zal blijken, dat voor het reconstrueren van de vorm en het achterhalen van de betekenis van plaatsnamen kennis van het plaatselijke (gesproken) dialect onontbeerlijk is.

Lo-namen in de heerlijkheid Borculo

In en rond de vroegere heerlijkheid *Borculo* komen veel plaatsnamen voor die eindigen op *-lo* (ook *-le* en *-l*), bijv. *Groenlo*, *Eefsele* en *Hupsel*. De betekenis van *-lo* heeft iets te maken met "bos". Op de precieze betekenis komen we later. Gezien het grote aantal lo-namen moet er veel bos geweest zijn. Daarnaast, of later, was er woeste grond, vaak zonder veel boomte: "veld". In de latere marke-organisatie was dit veld belangrijk voor de bemesting van de akkers, vandaar plaatsnamen op *-velde* en *-veld*, bijv. *Lievalde*, *Harreveld*, *Lintvelde* en *Varseveld*. *Lievalde* en *Harreveld* zijn echter geen "-veld-namen". De huidige naam *Lievalde* heeft nl. Veel oudere voorgangers. De oudste geschreven vorm is *Livelo*⁴ (rond 1400). *Lievalde* is dus oorspronkelijk een *lo*-naam, terwijl de geschreven Nederlandse naam *Lievalde* er als *-veld*-naam uitziet. In het dialect is hij echter nog steeds een *lo*-naam: *Levele*, *Level*, *Leël*, en zelfs *Leêlde* komen voor. De spreektaal van streekbewoners en Lieveldenaren laat dus nog steeds de oorspronkelijke naam zien. In de loop der tijd is er wel wat aan de uitspraak veranderd, maar de structuur is dezelfde gebleven: een samenstelling met *-lo*.

Taalverandering volgens regels

Livelo is een samenstelling van *Live-* en *-lo*. Onze plaatsnamen en ook andere woorden hebben meestal één klemtoon aan het begin (*Láren*, *Béltrum*, *Vréden* enz.). Een samenstelling heeft vaak twee klemtonen, waarvan juist de tweede de sterkste kan zijn (bijv. *Amsterdám*, *Lichtenvóorde*, *Maastricht* enz.). Maar net als in de huidige namen *Gróenlo* en *Tóngerlo* ligt in de naam *Liévalde* de sterkste klemtoon op de eerste lettergreep. Daardoor is in de spreektaal de klemtoon op de laatste lettergreep nog zwakker geworden en veranderde het zwak beklemtoonde *-lo* in het ónbeklemtoonde *-le*. Dus *Eéfselo* werd *Eéfsle*, *Gróllo* werd *Grólle* en *Lévelo* werd *Lévele*.

Net als gebruiksvoorwerpen "slijten" veelgebruikte woorden. Vaak levert dit later een nuttige taalverandering op. De bedoelde slijtage is het slordiger worden van de uitspraak van klanken in bepaalde posities. Ook kan een klemtoon minder sterk worden, vooral aan het eind van woorden. Deze verandering voltrekt zich niet willekeurig: elke taal en elk dialect heeft eigen veranderingsregels.

In Saksische dialecten wordt bijvoorbeeld de *-e* voor een *-n* niet uitgesproken: *fietsn*, *lachn*, *huuln*, enz. Die *-e* is er ooit wél geweest. In het dialect van de beide Hollanden wordt juist de *-n* aan het eind niet uitgesproken: *fietse*, *lache*, *huile*. In de schrijftaal negeert men zo'n andere uitspraak: aan het eind van zulke woorden staat toch *-en*. Dit toont dat spellingregels en andere woorden de schrijftaal beïnvloeden. Zoiets is m.i. ook gebeurd met de naam *Lievalde*. Vandaar

dat de naam in het (gesproken) dialect nog steeds een lo-naam is, terwijl op de (geschreven) bordjes een *veld*-naam staat.

Livelo verslijt tot Level

De ontwikkeling die de naam van het dorp op de es tussen Lichtenvoorde en Groenlo in de loop der tijd heeft doorgemaakt, is al een beetje zichtbaar in de volgende opsomming van de verschillende vormen van de naam en de vindplaatsen:

Livelo in een akte van 14 oktober 1371 "aangaande het goed Besselink"⁵.

Levelohe in een lijst van het stift Vreden uit ±1800, een kopie van een middeleeuwse (?) lijst.

Levele in een Vredens charter uit 1464 m.b.t. Besselink⁶.

Level op een kaart van J. Keizer uit 1741.

Leveldt in een Lichtenvoordse lijst van erven die rookhoenders betaalden rond 1585⁷.

Levelde op de lijst van erven die miszaad en -hoenders leverden aan de Grolse pastorie⁸.

Level(de) en **Lifelde** in 18de-eeuwse doop-, en trouwboeken uit Grol en Lichtenvoorde.

Level(e), **Lewel(e)**, **Leêl** en **Leêl(d)e** hoort men in het huidige dialect⁹.

'Lichtenvoord', 'Hervelt', 't Souwent', 'Leevel' en 'Vraegeren' op een kaart uit de 17e eeuw.

Hoe is de verandering in gang gezet en in zijn werk gegaan? De vorm *Livelo* staat dicht bij de toenmalige spreektaal, want in “Duitse” aktes komt bijna dezelfde vorm *Levelohe* voor. Toen *Livelo* door het verzwakken van de klemtoon aan het eind van de samenstelling *Lévele* was geworden, is de naam door het wegvallen van die onbeklemtoonde slot-*e* *Lével* geworden. Beide vormen kwamen en komen ook nu nog naast elkaar voor. Onbeklemtoonde lettergrepen hebben de neiging af te vallen. Het ABN is daar kennelijk verder mee dan ons dialect. Vloer, kat, os, enz. hebben in het dialect nog steeds een onbeklemtoonde -*e*: vloere, katte, osse. In de spreektaal komt naast *Lévele* ook *Lével* voor en naast *Hárvele* ook *Hárvel*. Bij de meeste *lo*-namen kan dat: *Èssele* naast *Èssel*, *Héngele* naast *Héngel* en *Húpsel* naast *Húpsel*. *Zwolle* (gem. Eibergen) en *Grolle* verliezen in het dialect de onbeklemtoonde eind-*e* niet, althans de vorm *Zwol* komt in de spreektaal niet voor. *Grol* komt misschien wel in spreektaal voor, maar niet in gewone omgangstaal. In achttiende- en negentiende-eeuwse teksten en op landkaarten lees je wel *Zwol*, *Swol*, *Grol* en *Groll*. Deze vorm zonder slot-*e* is ongetwijfeld ontstaan door “Hollandse” schrijfgewoonten. In geschiedenisboekjes heeft men het altijd over de inname van *Grol* (nooit *Groenlo*!).

Een -*t* erbij

Niet alleen het veranderen van klemtonen en het verdwijnen van klanken, maar ook het toevoegen van klanken verandert de taal. Zo kan er een -*t* (vaak geschreven als -*d*) achter een woord gezet worden, wanneer de laatste klank een -*n*, -*l* of -*r* is. Dit komt voor in het dialect en het Nederlands. Er zijn in het Saksisch al voorbeelden van in de 12de eeuw. Voorbeelden in de huidige spreektaal zijn: *brommert* *enkel**t*, en *dubbelt*. Zo'n -*t* komt meestal achter woorden die een persoon aanduiden die een bepaalde handeling verricht. Die handeling heeft echter een negatieve bijbetekenis zoals *zeikert*, *gluipert*, *suffert* en *schijtert*¹⁰. Ook andere woorden op -*n*, -*l* en -*r* kunnen in spreektaal een -*t* krijgen. Bij *fazant* en *arend* is de -*t* zelfs officieel bij het woord gaan horen. Oorspronkelijk was het dus *fazan* en *aren*. Dit verschijnsel heet de paragogische -*t*¹¹.

Aan plaatsnamen kan die -*t* uiteraard ook toegevoegd worden, zeker als sprekers, door de vermindering van de klemtoon en het verdwijnen van de slot-*e*, de echte betekenis van die naam niet meer kennen. Als er geen duidelijke betekenis meer is, kan die betekenis zich niet verzetten tegen het aanplakken van een *t*. Bij plaatsnamen eindigend op -*l* is dat het geval. -*Lo* is veranderd in -*l*, waarvan men zich de oude betekenis niet meer bewust is en zo kon er een *t* achter die -*l* komen: *Level* en *Harvel* worden *Levelt* en *Harvelt*¹². In het huidige dialect komen dus drie vormen voor: *Levele*, *Level*, *Levelt* en *Harvele*, *Harvel* en *Harvelt*.¹³

Het is opvallend, dat *Èssel*, *Hengel* en *Hupsel* geen -*t* krijgen. Waarom deze namen niet en *Level* en *Harvel* wel? Ik vermoed dat die -*t* niet alleen iets te maken heeft met de laatste klank -*l*, maar met de hele laatste lettergreep -*vel*. Oorspronkelijk hoorde de -*v* in de naam bij de eerste lettergreep en was de laatste lettergreep -*lo*, -*le* en -*el*. Omdat de taalgebruikers de betekenis van het laatste (en eerste?) deel (-*le* en -*el*) niet meer begrepen, leek de -*v* te horen bij -*el*. De laatste lettergreep werd dus -*vel*.

Van Loo naar veld

Als men een -t achter *Lével* zet, dan krijgt men *Lévelt*. De klemtoon ligt in het dialect nog steeds op de eerste lettergreep. Een Hollander die het woord *Lievalde* voorleest, zal vrijwel zeker de klemtoon op *-velde* leggen. Een dialectspreker doet dat nooit: die zegt *Liév'ldē*, geen *Lievélde*. In dát verschil zit het ontstaan van de ABN-naam *Lievalde*. De dialectspreker legt de klemtoon op *Lie-*, omdat hij dat altijd zo gehoord heeft. Er wordt op schrift niet aangegeven, dat *-velde* geen klemtoon heeft. Een (ABN-)lezer benadrukt dus *-velde*, omdat hij dat woord op papier herkent. Hij leest *-velde* en interpreteert hij het hele woord als een samenstelling met *-véld(e)*. Omdat er meer plaatsnamen in de buurt zijn (*Varseveld* en *Lintvelde*) die eindigen op *-veld(e)* met een klemtoon, ligt dat ook voor de hand. Door deze interpretatie kan die -t aan *Level* “zijn blijven hangen”. Bij andere *lo*-namen zoals *Èessel* is dat niet gebeurd, waarschijnlijk omdat *-selt* geen betekenis heeft.

Door de -v in de laatste lettergreep is de oude *lo*-naam dus een *veld*-naam geworden ook bij andere namen bijv. *Harreveld* en misschien *Marvelde*. Om een inzicht te krijgen in dat proces, moeten we de positie van dialectsprekers t.o.v. schrijvers bekijken. Wie interpreteert, en waarom wordt die (foute) interpretatie de nieuwe naam?

Dialect in oude papieren

Wanneer men in een vorige eeuw bij een overlijden de koster moest inlichten o.a. voor het klokkluden, dan deden de meeste aangevers dat niet in ABN, maar in het eigen dialect. Voor de koster, die in de meeste gevallen ook dialectspreker was, zal dat geen probleem zijn geweest. Maar hij moest er een administratie van bijhouden en opschrijven leverde een spellingprobleem op. Een koster was vaak niet zo gestudeerd en geoefend als de vermaarde Jacob van Maerlant en de pastoor. Als dialectspreker zal hij dan geprobeerd hebben de dialectnaam letterlijk op te schrijven. Hij schreef wat hij hoorde. Je leest daardoor zelfs vervormingen als “*jandewarie*” voor januari. Zo ging het ook met plaats-, veld-, familie- of persoonsnamen. Een koster die zich realiseerde, dat hij de administratie voor een niet-dialectspreekende overheid (pastoors e.d.) moest bijhouden, zal de naam “vertaald” hebben.

Er waren er toen nog geen erg duidelijke spellingregels. Zo kan de naam *Lintvelde* als *Lijntvelde*, *Lyntvelde*, *Lienvelde* en zelfs als *Lievalde* in het begraafboek staan. Als tamelijk ongeïnteresseerd schrijver was hij niet consequent in zijn spelling en vergat de koster ook wel eens letters. *Lievalde* komt voor als *Lyvelde*, *Levelde*, *Levele* en *Leveld*. Ik vermoed dat de naam in het Grols *Levelde* was en in het Lichtenvoords *Leveld*, maar dat heb ik niet nader onderzocht. In *Lievalde* zelf zei/zegt men *Level* of *Levele*. Een Grolse koster zal de Grolse versie voor *Lievalde* (*Levelde*) opgeschreven hebben, ook al meldde de Lievaldse boer “*Level*”. In Lichtenvoorde en *Groenlo* zaten de overheden, dus op schrift is het meestal *Leveld(e)*. Pastoors, richters of andere overheidspersonen, die vaak niet geboren dialectsprekers waren, moeten die naam, als zij die lazen, wel geïnterpreteerd hebben als een samenstelling met *-véld(e)*.

Ook *Lee-*, het eerste deel van de naam *Levelt*, werd door de ABN-lezer/spreker “vertaald” in het Hollands of ABN. Aangezien de dialect-*ee* in het ABN vaak *-ie* wordt¹⁴ (deef/dief, leef/lief, etc.), wordt *Lee-* *Lie-* en *Leveld(e)* wordt dan *Lievald(e)*. In de negentiende eeuw, bij de

vastlegging van de namen van plaatsen, hebben die Nederlandstalige overheden hun vertaling van die naam gegeven. Zodoende is het *Lievalde* geworden.

Van -veld naar -velde

Harreveld heeft geen -e *Lievalde* wel. Hoe kan dat? Waarschijnlijk hebben dialectsprekers, toen -lo eenmaal -veld was geworden, de nieuwe naam (onbewust) verder aangepast aan de structuur van bestaande plaatsnamen in de buurt: *Varseveld* en *Lintveld*. Beide zijn zonder twijfel echte -veld-namen. Het woordritme van *Varseveld* is vergelijkbaar met *Harreveld*. Er staan twee lettergrepen voor -veld. De klemtonen liggen op de eerste en de laatste lettergreep. Er kwam dus geen -e achter *Harreveld*. *Lievalde* daarentegen kreeg wel -e zoals in de naam *Lintveld*¹⁵, die één lettergreep voor -velde heeft, net als *Léveld*. Zo kwam er dus ook een onbeklemtoonde -e achter en werd het *Levelde* (wat de "Hollanders" later weer vertaalden in *Lievalde*).

Er is ook een verschil: *Lintveld* en *Varseveld* hebben in het dialect een duidelijker klemtoon op -vél en *Lievalde* en *Harrevel(d)* hebben die klemtoon niet. De dialectspreker zegt nl. nooit (ook niet als hij ABN spreekt) Liévéld. Westerlingen doen dat juist wel¹⁶.

Conclusie

Uitgaande van de opsomming van de verschillende vormen van de naam hierboven, zou men de ontwikkeling van de naam *Lievalde*, als volgt kunnen reconstrueren:

1371 LIVELO	Of <i>Levelo</i> . De -o slijt af tot toonloze -e. In 1464 is het <i>Levele</i> .
1464 LEVELE	De toonloze -e aan het eind slijt weg. De naam wordt dan <i>Level</i> . 15e-eeuwse bewijzen ontbreken (wel is er een kaart van J. Keizer uit 1741).
..... LEVEL	Er komt een paragogische -t achter. Dan wordt -vel -veldt. Door de betekenis kan de -t zich handhaven. Dit levert in ± 1585 <i>Leveldt</i> op.
1585 LEVELDT	Door de overeenkomst met de structuur van <i>Lintveld</i> kan er een -e achter het woorddeel -veld gekomen zijn, vandaar <i>Levelde</i> in 1668.
1668 LEVELDE	Het ABN maakt daar <i>Lievalde</i> van. In dialect ligt de klemtoon op <i>Lie-</i> , terwijl "Hollanders" juist -velde plegen te beklemtonen.
1995 LIEVELDE	Zo is het in het ABN, maar het dialect zegt: <i>Level</i> , <i>Levele</i> , <i>Lewele</i> ¹⁷ , <i>Leêlde</i> en <i>Leêl</i> . De ABN-vorm <i>Lievalde</i> heeft ook al weer nieuwe dialectvormen opgeleverd: <i>Léveld</i> , <i>Léév'ld</i> . Al deze dialectvormen komen naast elkaar voor.

Nu we de naam van Lievalde door de tijd hebben gevolgd en verklaringen zijn gevonden voor de verschillende vormen, komt natuurlijk de vraag: "Wat betekent Lievalde, of liever, het eerste deel van de naam?". Het plaatsnamenboek weet er geen raad mee. We zullen in een volgend artikel proberen een antwoord te vinden.

Nic Adema Mzn

Noten

- ¹ Ik denk o.a. aan een onderzoek naar het taalgebruik van artiesten als carnavalssprekers. Ook het dialect van een groep als "Normaal" is m.i. een heel aardig object.
- ² Ik zie geen essentieel verschil tussen standaardtaal en dialect. Dialect is vooral omgangstaal, terwijl ABN gebruikt wordt in officiële en afstandelijker situaties.
- ³ Er bestaat ook vrees dat het Nederlands binnen een verenigd Europa een tweederangstaal wordt of zelfs verdwijnt.
- ⁴ B.H. Sligher van Bath noemt *Lefna* een nog oudere vorm (anno 890/891). Daarover leest u verderop meer.
- ⁵ R.A.Utrecht inv. 17, no 1252.
- ⁶ R.A.Utrecht inv. 17, no 1096.11
- ⁷ R.A. in Gelderland, archief van de Heren van Borculo, no 295. "Rookhoenders" is een schoorsteenbelasting, een opstalbelasting. De lijst zelf schrijft "Vastelabendes hoener".
- ⁸ R.A.Utrecht inv. 17, no 270
- ⁹ Als woorden of plaatsnamen uit het dialect geciteerd worden, dan heb ik die zelf in Lievelede gehoord van dialectsprekers die 35 jaar of ouder zijn. Het is nodig dit te melden, omdat ik de indruk heb, dat jongeren een sterk veranderd dialect spreken. Dit zou ook een reden zijn voor dialectgroepen om snel de huidige stand van zaken in het dialect te beschrijven.
- ¹⁰ Er is wel een verband met de eerste betekenis van die woorden. Een schijtert is niet iemand die het echt in de broek doet, maar "als het ware", van angst. De -t komt dus niet achter woorden als fietser en loper. In humor is deze -t bijzonder productief. Zo hoorde ik mevr. T. Schouten, zich op een inspreekavond "inwoonert van Maartensdijk" noemen.
- ¹¹ In ons dialect kennen we nog iets dergelijks: het invoegen van een -d in het achtervoegsel -ler o.a. in Laar-namen: Boekelaar en Stortelaar. Dat levert de namen Bookelder, Stottelder e.d. op. *Lievelede* en *Harreveld* zouden ook oude Laar-namen kunnen zijn: Lieveleer en Harveleer. Laar en loo hebben een "bosachtige" betekenis. In het dialect ontbreekt in *Levelde* en *Harvelde* de -r, behalve in *L(i)evelderweg*. Het is echter wel: "*Léveldse* karnisse" en "*Hárveldse* gesticht", zonder -r. Het zijn dus geen laar-namen. Grollenaren maken er, als ze ABN gebruiken, *Lievelder* van en "*Lievelder* poort" en *Lievelder*straat. Komt dat door de naam Keveldestraat? Kevelde is van oorsprong wel een Laar-naam. Misschien dat we hier een heel nieuwe ontwikkeling van de naam *Lievelede* zien.
- ¹² Op een lijst uit 1668 van boerderijen die zaad moesten leveren aan de Grolse pastorie worden o.a. genoemd: "Levelde, Effsel, Zwolle, Lintvelde, Harreveld en Lechtenvoorder Bosch". De oorspronkelijke betekenis van Loo was bos. Waarschijnlijk kende men in 1668 het woord "Bosch" naast "loo", beide met ongeveer dezelfde betekenis, maar in 1668 was loo ook al "afgesleten" tot -le en -l zonder betekenis (Effsel en Zwolle).
- ¹³ Ook Marvelde zou kunnen komen van Marvele, Marvel en Marvelt.
- ¹⁴ Ook in het Duits: leef/lieb, deef/Dieb.
- ¹⁵ Dat het dialect geen "Vársele" en "Lintvele" kent, bewijst dat het om -veld-namen gaat.
- ¹⁶ Andere voorbeelden: Leeuwárden en Stavóren.
- ¹⁷ Zie H.J.A. Hulshof, 'n Kleddeken Achterhooks, Doetinchem 1991. In het Veurwoord staat Levele en in Ten geleide (dialect Aalten) staat "Levelde". In H.B.M. Temminghof, 'n Spierken zuver Grols, Doetinchem 1994 lezen we op pag 145. Lewele.

Adressen bestuur Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde:

A.J. Vos <i>voorzitter</i>	Patronaatsstraat 43	7131 CE Lichtenvoorde	tel. 0544-375326
A.W. Driessen <i>secretaris</i>	Schatbergstraat 60	7131 AS Lichtenvoorde	tel. 0544-372823
G.J.A. Eppingbroek <i>penningmeester</i>	Koekoekstraat 16	7102 AZ Winterswijk	tel. 0543-515408
H.J.A. te Brake <i>werkgroep excursies</i>	Verdistraat 9	7131 AS Lichtenvoorde	tel. 0544-372117
H. Bennink	Polbrug 10	7152 AZ Eibergen	tel. 0545-474736
I.H.H.M. Gregoor-Boschker	Lindeboomweg 14	7135 KG Harreveld	tel. 0544-374720
H.J. Krabbenborg <i>werkgroep streektaal</i>	Boschlaan 3	7131 RA Lichtenvoorde	tel. 0544-371936
B.H.W. van Lochem <i>werkgroep genealogie</i>	Patronaatsstraat 32	7131 CH Lichtenvoorde	tel. 0544-378393
G.A.Th.M. Nijs <i>werkgroep archeologie</i>	Past. Sandersstr. 13	7131 BT Lichtenvoorde	tel. 0544-376947
J.C. Wansing <i>bibliothecaris/verkopen</i>	Wilgenstraat 6	7131 ZP Lichtenvoorde	tel. 0544-374299

Redactieadres:

G.A.Th.M. Nijs	Past. Sandersstr. 13	7131 BT Lichtenvoorde	tel. 0544-376947
----------------	----------------------	-----------------------	------------------

Internetpagina:

<http://home.pi.net/~gnijs/vol.html>

Digitale bewerking
Henk Hanselman
2013